

Valstybinė lietuvių kalba tarpukariu

Aldonas Pupkis

El. paštas: aldonas.pupkis@gmail.com

Santrauka. Straipsnio tikslas – parodyti lietuvių kalbos padėtį nacionalinio sąjūdžio metais XIX–XX a. sandūroje ir jos funkcionavimą 1918 m. atkurtoje nepriklausomoje Lietuvos valstybėje iki pat 1940 m. įvykdytos Sovietų Sąjungos okupacijos.

Lietuvių kalba Rusijos imperijos sudėtyje buvo nustumta į buitinių lygmenį: uždrausta spauda lotyniškais rašmenimis, viešumoje neleista vartoti lietuvių kalbos. Kaip tautų pavasario tęsinys lietuvių nacionalinis sąjūdis rėmėsi lietuviškai kalbančia visuomene, o kalba suvokta kaip vienas iš svarbiausių lietuviybės sandų. Literatūroje kartais rašoma, kad lietuviškoji tapatybė sukurta filologiniu pagrindu. Šitokia nuostata remtasi daugelio Europos tautų istorijoje, tad gimtosios kalbos iškėlimas Lietuvoje nebuvo kokia didelė išimtis.

Straipsnyje, remiantis valstybės teisės aktais ir archyviniais duomenimis, parodoma, kaip lietuvių kalba tvirtinosi 1918 m. nepriklausomybę paskelbusioje valstybėje. Kartu su ūkio pertvarka, kultūros ir švietimo išaugimu, su Vakarų gyvenimo modelio pasirinkimu, 1922 m. Konstitucijoje įteisinus lietuvių kalbą kaip valstybinę, sukurtos sąlygos lietuvių kultūrai ir kalbai savarankiškai funkcionuoti visame viešajame gyvenime.

Lietuvių kalbos raida nepriklausomybės metais apibūdinama trimis matmenimis: teisiniu (valstybinės kalbos įtvirtinimas visose gyvenimo srityse), struktūriniu (lietuvių kalbos tyrimai, didžiojo žodyno sudarymas ir kt.) ir ugdomuoju (modernios, struktūralizmo pagrindais grįstos bendrinės kalbos teorijos sukūrimas ir jos postulatų įgyvendinimas). Plačiau aptariami ideologiniai ugdomojo darbo pagrindai (kaip sudedamoji tautinio auklėjimo dalis), to darbo vykdytojai (Lietuvių kalbos draugija, įvairios komisijos ir organizacijos) ir jo rezultatai.

Raktažodžiai: kalbos politika, valstybinė kalba, kalbos ugdymas, Lietuvių kalbos draugija, bendrinės kalbos teorija.

The Official Lithuanian Language in the Interwar Years

Abstract. The article aims to show the state of the Lithuanian language in the years of the national movement at the turn of the 20th century and its functioning in the restored independent Lithuanian state from 1918 up to 1940 when it was occupied by the USSR.

Under the rule of the Russian Empire, the Lithuanian language was confined to the domestic setting: the press in the Latin script was banned and the use of Lithuanian in public was prohibited. As a continuation of the Springtime of Nations, the Lithuanian national movement relied on the Lithuanian-speaking society, and the language was perceived as one of the most important components of Lithuanianess. Scientific literature sometimes claims that the Lithuanian identity has been built on the philological foundation. This idea can be found in the history of many European nations, so the emphasis on the native language in Lithuania was nothing out of the ordinary.

Papildytas ir pataisytas straipsnio „Lietuvių kalba valstybėje. Iš tarpukario patirties“ („Gimtoji kalba“, 2019 1 4–13; 2 7–15) variantas.

Received: 2023-09-01. **Accepted:** 2023-12-16

Copyright © 2023 Aldonas Pupkis. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence \(CC BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Drawing on national legislation and archival data, the article outlines how the Lithuanian language was taking root in the state that declared its independence in 1918. Reform of the economy, development of culture and education, the choice of the Western way of life, and formalising Lithuanian as the official language in the 1922 Constitution, created favourable conditions for the Lithuanian language and culture to function independently in the entire public life.

The development of the Lithuanian language in the years of independence is analysed in three dimensions: legal (introducing the official language in all areas of life), structural (conducting research of the language, compiling the great dictionary, etc.), and educational (developing the modern theory of standard language grounded in structuralism and implementing its principles). The ideological basis of the educational work (as part of national upbringing), its implementers (the Lithuanian Language Society, different commissions and organizations), and the results thereof are also discussed.

Keywords: language policy, official language, language education, Lithuanian Language Society, theory of standard language.

Filologinė lietuvių tauta

Vienas iš svarbiausių lietuvių tautos ir valstybinės tapatybės dėmenų yra kalba – lietuvių kalba. Ne vieno tyrėjo darbuose teigiama, kad mūsų valstybė sukurta filologiniu, arba lietuvių kalbos, pagrindu, nors baigiantis Pirmajam pasauliniam karui pagrindinės kalbos pagrindu savo valstybes kūrė daugelis Europos tautų, taip pat ir Baltijos šalių tautos. Tautinis lietuvių elitas, formuodamas būsimos valstybės kontūrus, Lietuvą įsivaizdavo etnografinėse ribose, t. y. lietuviškai kalbančiose ar neseniai kalbėjusiose teritorijose, tad kalbai teikė itin svarbią reikšmę.

Lietuva kaip savarankiškas projektas susiklostė tautinio atgimimo laikotarpiu (XIX a. pab. – XX a. pr.), kada energingai formavosi moderni lietuvių tauta. Lietuvybės idėja atsirado pagoniškoje Lietuvoje, tik tada ji dar nebuvo įvardyta. Aušrininkai pirmieji apibrėžė tautiškumą, kėlė klausimą apie lietuvių kalbos vartojimą viešajame gyvenime – bažnyčioje, mokyklose, valstybės įstaigose, spaudoje (Genzelis 2019, 250). Sąlygas liaudžiai sparčiai virsti tauta ypač sustiprino lietuviškos spaudos atgavimas 1904 m. ir po metų sušauktas vadinamasis Didysis Vilniaus seimas. Jame pirmą kartą lietuviškai diskutavo didžiulė, jau tautiškai brandi iš viso krašto susirinkusi auditorija – 2000 tautos atstovų. Jie pareikalavo Lietuvos autonomijos Rusijos imperijos sudėtyje, lietuvių kalbos teisių viešajame gyvenime – valsčiuose ir mokyklose. Vis plačiau plintanti lietuviška periodinė spauda, kuriamos gausios draugijos skatino lietuviškąjį švietimą, lietuvių kalbos vartojimą viešose vietose, bažnyčioje ir kt.

Tautines aspiracijas stiprino kilusi 1905 m. revoliucija. Jos metu daug kur Lietuvoje pradėtos vaikyti rusiškos valsčių valdybos ir kurtos lietuviškos, imtasi steigti lietuviškas mokyklas, siekta kitų demokratinių pertvarkų, valstybinės autonomijos – „Lietuva pasidarė kaip prisirpęs obuolys“ (Antanas Tyla, ŠA 2018 01 19). Per beveik dešimtmetį nuo spaudos atgavimo lietuvių kalbos vartojimas gerokai išsiplėtė. Tik karas sutrukdė, kad nespėta pereiti prie plataus lietuviško pradinio ir ypač vidurinio mokymo. Visa tai ir dar daugiau buvo galima padaryti tik atkūrus nepriklausomą Lietuvos valstybę, kurioje dauguma gyventojų buvo lietuviai, jaučiantys teisę ir pareigą tvarkytis savo namuose pagal

savo pačių poreikius ir prigimtinės nuostatas. Iš tikrųjų atkurtoje valstybėje žmonės galėjo pasijusti savimi savo šalyje su savo valdžia, kuri į juos kreipiasi jų pačių kalba (atkurtos valstybės vyriausybės ir vietos valdžios įsakymai buvo rašomi lietuvių kalba).

Kaip yra teigęs Algirdas Julius Greimas (1991, 259), du nepriklausomos Lietuvos dešimtmečius, vadinamuosius „Smetonos laikus“, galima apibūdinti keliais tada įvykdytais perversmais: ekonomine revoliucija, kultūriniu lūžiu ir Vakarų modelio pasirinkimu, galutiniu lietuviškumo įsitvirtinimu. Semiotikos mokslo kūrėjas pabrėžė, kad Lietuvos sulietuvinimas buvusi „grynai lietuviška revoliucija“ (ten pat, 258). Praėjus daugeliui metų, mums tai jau „sunkiai suprantamas reiškiny, mums taip natūralu atrodo tapdinti Lietuvą su lietuvių kalba“ (ten pat, 258).

Tuos istorinius (kiti juos vadino revoliuciniais) perversmus yra nurodę ir plačiai aprašę mūsų istorikai. Pavyzdžiui, vienoje iš naujausių tam laikotarpiui skirtų knygų Norbertas Černiauskas (2022) vaizdžiai parodė, kaip energingai buvo vykdomos esminės krašto gyvenimo reformos ūkio, verslo, socialinio gyvenimo, kultūros ir švietimo srityse, kokiomis optimistinėmis nuotakomis gyveno ateitį kurianti ir į visuotinę pažangą orientuota tauta.

Iš tiesų, tuos reiškinius vargu ar galima vadinti tradiciniu revoliucijos vardu, nes šalyje dėl tokios pusiau autoritarinės ir pusiau demokratinės valdymo sistemos („švelnaus autoritarizmo“), vidinės partinės kovos nebuvo labai stabili politinė padėtis, patys procesai vyko ilgai, ištusus du dešimtmečius ir dalis siekinių tam tikra apimtimi buvo įtvirtinti tik ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje. Tai greičiau evoliucinis valstybės kelias, kuriuo nuosekliai įgyvendinta tautinės valstybės idėja, kur vienas iš sudedamųjų ir labai svarbių sandų buvo lietuvių kalba.

Valstybės lietuviškumas (lietuvinimas) ir lietuvių kalbos ugdymas Lietuvos Respublikoje vyko dviem kryptimis: valstybine ir asmenine (grupine, visuomenine). Jų raidą tyrėjai linkę skirti į du laikotarpius: trečio dešimtmečio ir ketvirto dešimtmečio (Zabarskaitė 2017, 41). Pirmuoju laikotarpiu buvo įtvirtintas rašto ir gramatikos standartas, aktyviai lituanizuota viešoji erdvė. Antruoju stiprinta įvairių sričių šalies lituanizacija, plėtotas lietuvių kalbos tyrimas, kaupiti gyvosios kalbos faktai, kurta nacionalinė terminologijos mokykla.

Simbolinė šių laikotarpių skirtimi, bent jau kalbotyros srityje, būtų galima laikyti Juozo Balčikonio paskyrimą didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno“ redaktoriumi 1930 m. pabaigoje. Bet ne mažiau svarbu tada buvo ir tai, kad tuo metu iš užsienio studijų jau buvo grįžęs jaunas energingas kalbininkas Pranas Skardžius ir aktyviai įsitraukęs į lietuvių kalbos tyrėjų ir kalbos normintojų gretas. Greitai prie jo prisidėjo kitas būsimasis kalbotyros autoritetas Antanas Salys. 1930-ieji – tai ne tik Jono Jablonskio mirties metai, bet ir žurnalų „Archivum Philologicum“ ir „Kalba“ leidimo pradžia, taip pat Vytauto Didžiojo (500-ųjų mirties metinių) pagerbimo simboliniai metai, pakėlę tautos dvasią į naujus darbus, sutvirtinę užmojus toliau plėtoti valstybės ūkį, mokslą, kurti savitą kultūrą, ugdyti gimtąją kalbą. Negalima užmiršti ir socioekonominių poslinkių, kuriuos skatino turtėjanti ar praturtėjusi visuomenės dalis. Visų tų užmojų rezultatai – brandžios modernios tautos susiformavimas – išryškėjo ketvirto dešimtmečio antroje pusėje, bet dėl susiklosčiusių aplinkybių beveik viskas buvo prarasta 5-o dešimtmečio pradžioje.

Teisinė bazė

Vasario 16-osios aktu atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, dar turėjo praėti gerokai laiko, kol šalies gyvenimas pradėjo įeiti į normalias vėžes. Lietuvių kalbos valstybinis statusas įtvirtintas tik 1922 m. Steigiamojo Seimo priimtoje Lietuvos Valstybės Konstitucijoje. Jos 6-ame straipsnyje pasakyta: „Valstybės kalba – lietuvių kalba. Vietinių kalbų vartojimą nustato įstatymas“¹ (VŽ 1922 m., nr. 100, p. 1).

Tuo pirmą kartą Lietuvos istorijoje įteisintas lietuvių kalbos valstybinis statusas ir nurodytas lietuvių kalbos santykis su kitomis šalyje vartojamomis kalbomis. Tie patys teiginiai perkelti į 1928 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijos 7-ą straipsnį (VŽ 1928 275 1). 1938 m. Lietuvos Konstitucijos 7-ame straipsnyje lietuvių kalbos statusas apibūdintas panašiai: „Valstybinė kalba – lietuvių kalba. Įstatymu nustatoma, kuriuose Lietuvos kraštuose ir kuriose viešose įstaigose, be lietuvių kalbos, gali būti vartojamos ir kitos kalbos“ (VŽ 1938 600 97).

Dar prieš oficialiai įtvirtindama lietuvių kalbos valstybinį statusą valstybė ir jos institucijos pradėjo rūpintis lietuvių kalbos dalykais, būtinais normaliam šalies įstaigų, mokyklų ir kitų sričių darbui. Valstybiniam statusui įgyvendinti nebuvo įkurta vienės bendros valstybinės institucijos, o jo nuostatos pavestos vykdyti ministerijoms (Švietimo, Teisingumo ir kt.) ar kitoms valstybės įstaigoms: jos leido specialius šios srities nutarimus, kalbos statuso dalykus įtraukdavo į bendresnius kurios nors srities įstatymus (švietimo, savivaldos, teismų, spaudos ir kt.) (plačiau žr. Venckienė 2022).

Ar ne pirmiausia, 1918 m. lapkričio 21 d., Valstybės Tarybos Prezidiumas pasirašė įstatymą „Laikinasis Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymas“ (VŽ 1919 2/3 6–7), kurio 16-ame straipsnyje nurodyta, kad teismai atliekami valstybine lietuvių kalba, ja rašomi protokolai ir sprendimai. Teisėjai privalo mokėti susikalbėti ir kitomis vietinėmis kalbomis (lenkų, gudų), jei bylos dalyviai nemoka valstybinės kalbos.

Ypač daug valstybinės kalbos vartojimui nusipelnė Krašto apsaugos ministerija. Kaip rašoma kolektyvinėje monografijoje apie valstybinę kalbą Lietuvos kariuomenėje (Ažubalis 2010), lietuviškais karybos terminais susirūpinta dar 1917 m. Rusijoje lietuviškuose kariniuose daliniuose. Tais metais sudaryta pirmoji lietuviškų karybos terminų komisija, vadovaujama Jono Martyno Laurinaičio. Šios srities terminais jau Lietuvoje, Vilniuje, rūpinosi Krašto apsaugos ministerijos Literatūros skyrius, buvo išleistas pirmas karybos terminų žodynelis.

Įdomu, kad viename iš ankstyvųjų valdžios nurodymų pačiu aukščiausiu lygiu (pasirašytu prezidento ir vidaus reikalų ministro įsakymu) buvo nustatyti Lietuvos kariuomenės laipsniai ir jų pavadinimai (VŽ 1919 13 4–5). 1921 m. Kaune sudaryta Krašto apsaugos ministerijos Centralė terminologijos komisija, kuri savo darbus turėjo derinti su Švietimo ministerijos Terminologijos komisija. Visa karybos terminų tvarkybos eiga plačiai aprašyta minėtos monografijos skyriuje „Karybos lietuviškosios terminijos kūrimas“ (Ažubalis

¹ Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatiniuose dėsniuose (1918) ir Laikinojoje Lietuvos Valstybės Konstitucijoje (1920) apie lietuvių (valstybinę) kalbą nekalbama.

2010, 7–28). Čia pateikta nemaža duomenų ir apie valstybinės kalbos vartojimą kariuomenėje, jos kalbos mokymąsi (ten pat, 28–33). Iš to matyti patriotinės nuotaikos kariuomenėje kalbos srityje, einančios iš pačių karių tautinės savivokos ir vadovybės pastangų ar nurodymų. Rašoma ir apie karininkams bei kariuomenės tarnautojams nuo 1925 m. rengtus lietuvių kalbos kursus (kartu su Lietuvos istorijos ir geografijos kursais), pradžioje elementaraus lygio, vėliau pagal gimnazijos kursą. Kursų įskaitos, sietos su karininkų atestavimu, daug prisidėjo prie bendrinės kalbos įsitvirtinimo Lietuvos kariuomenėje.

1920 m. sausio 6 d. vyriausybė išleido Įsakymą dėl vardų, pavardžių ir pravardžių, taip pat dėl vietų vardų rašymo (VŽ 1920 19 5). Tai direktyvinis valdžios dokumentas, lėmęs beveik dviejų dešimtmečių (iš dalies ir vėlesnių laikų) vietovardžių ir asmenvardžių tvarkymo ir vartojimo principus. Svarbiausia jo formuluotė tokia: „Dokumentuose ir oficialiniuose raštuose (lietuvių kalba rašomuose) žmonių vardai, pavardės ir pravardės, taip pat ir vietų (kaimų, sodžių, miestų ir miestelių) vardai turi būti rašomi nelaužant lietuvių kalbos dėsnių, būtent taip, kaip jie yra lietuvių kalboje tariami, ir lietuvių kalbos fonetikos dėsniais einant.“ Taip pat nurodyta, kad nelietuvių vardai ir pavardės rašomos nekeičiant šaknies, tik pridodant lietuviškas galūnes. Vietoms, kurios svetimiesiems valdant buvo vadinamos pakeistu ar iškraipytu vardu, turi būti grąžinti žmonių vartojami pavadinimai.

Vietų vardais rūpinosi kelios institucijos. Antai Geležinkelių valdyba tvarkė geležinkelio stočių pavadinimus (VŽ 1920 32 8). Vietovardžių tvarkybos reikalais rūpinosi Žemės reformos valdyba: skaidydama dvarų žemę ji teikdavo naujus arba pakeistus kaimų pavadinimus, o jų sąrašus nuo 1926 m. skelbė „Vyriausybės žiniuose“ (sąrašuose pasitaikydavo ir klaidingų vietovardžių). 1923 m. pabaigoje specialiai sudaryta Švietimo, Žemės ūkio ir Krašto apsaugos ministerijų komisija apsvastė Povilo Matulionio sudaryto žemėlapių vietovardžius ir juos suderino su vietos žmonių vartosena (Ažubalis 2010, 42).

Ne tik valstybinės kalbos vartojimu, bet ir jos kokybe (taisyklingumu) pradėjo rūpintis Švietimo ministerija. Ši institucija tais laikais, be edukacinės veiklos, buvo vienas iš svarbiausių kultūrinio ir dvasinio gyvenimo tvarkymo ir priežiūros centrų visoje šalyje.

Vienas iš pirmųjų Švietimo ministerijos žingsnių buvo Pradžios mokslo departamento raštas pradedamųjų mokyklų inspektoriams ir mokytojams, paskelbtas „Laikinosios vyriausybės žiniuose“ 1919 m. liepos 1 d. (nr. 8, p. 8). Departamento direktoriaus Juozo Vokietaičio ir kitų pasirašytame dokumente nurodoma, kad departamentas yra patyręs, jog „pradedamosiose mokyklose vartojama nepakankamai vienoda rašyba ir nepakankamai taisyklinga kalba“. Todėl departamentas prašo visų ir oficialiuose raštuose, ir mokymo reikaluose tesėti tomis taisyklėmis ir rašyba, kurios išdėstytos Petro Kriaušaičio ir Rygiškių Jono 1919 m. Vilniuje išleistoje „Lietuvių kalbos gramatikoje“.

Panašus nurodymas išdėstytas ir Švietimo ministerijos laikinojoje programoje pradedamosios mokyklos jaunesniojo mokytojo teisėms įgyti. Lietuvių kalbos programos pabaigoje teigiama: „Rašymas taisyklinga ir įmanoma kalba (Rygiškių Jono ir P. Kriaušaičio Lietuvių kalbos gramatikos rašyba)“ (LM 1919, I kn., p. 139).

Pabrėžtina, kad tuose raštuose kalbama ne tik apie rašybą, bet ir apie taisyklingą (įmanomą) kalbą. Švietimo ministerija gerai jautė būtinumą reikalauti ir kalbos taisyklingumo,

nes pati matė nenusistovėjusią kalbos vartojimą ne tik švietimo sistemoje, bet ir kitose gyvenimo srityse. Antai dar prieš paskelbiant kalbamą departamento raštą, spaudoje (daugiausia „Lietuvoje“) ne kartą rašyta apie netaisyklingą įstaigų raštų kalbą, įvairius taisytinius kalbos dalykus savo straipsniuose nuolat kėlė J. Jablonskis ir kiti kalbininkai. Taigi dėl kalbos taisyklingumo tuo raštu buvo duotas signalas nepalikti šios srities be valstybės ir mokyklos dėmesio.

Po poros metų Švietimo ministerijos vadovybė išsiuntinėjo raštą dėl tautinių bendruomenių mokyklose privalomai dėstomos lietuvių kalbos. Jame nurodė, kad lietuvių kalbos pamokos pirmiausia skiriamos tam, kad mokiniai išmoktų susikalbėti ta kalba, kurios reikės dalyvaujant valstybės gyvenime. Bet pagal programą esą ne visur sėkmingai mokoma, tad mokytojai turintys dirbti savarankiškai, kad mokiniai pasiektų I kalbos mokėjimo laipsnį, t. y. galėtų susikalbėti lietuviškai paprasčiausiais reikalais (ŠD 1921 ¾ 139).

Lietuvių kalbos ir apskritai lituanistikos dalykams ministerija skirdavo daug dėmesio. Spaudoje vis dažniau pasirodydavo mokytojų straipsnių, kuriuose kelti klausimai apie lietuvių kalbos vietą tautinio ugdymo sistemoje, rašyta ne tik kaip išmaningiau išėti lietuvių kalbos programą, bet ir kaip geriau išmokyti taisyklingos kalbos. Pavyzdžiui, mokytojas Alfonsas Kalnius (1936, 475) rašė: „[P]irmiausias gimtosios kalbos mokymo tikslas bendro lavinimo mokykloje yra išmokyti jaunuomenę geros bendrinės kalbos.“ Mokytojas Matas Krikščiūnas (1936) teigė, kad iki šiol dar yra tokių mokytojų, kurie mano, kad gimtąją kalbą gerai mokėti turi tik lietuvių kalbos dėstytojai, o „matematikas, lotynistas, istorikas gali naudotis kokia kauniško Žaliojo kalno kalba“ (ten pat, 22). Taisyklinga kalba turinti rūpėti visų dalykų mokytojams, nes be jų pagalbos lietuvių kalbos mokytojai nieko nepasieksiantys.

Rengiantis priimti Vidurinės mokyklos įstatymą švietimo viceministras Kazimieras Masiliūnas 1935 m. rudenį teigė, kad „[i]š aukštesnių mokyklų auklėtinių bus griežtai reikalaujama gražiai mokėti lietuvių kalbą ir giliai pažinti lietuvių literatūrą“ (cit. iš Bukauskienė 1996, 107). Kalbininkas A. Salys išskėlė itin svarbų, toli į ateitį žvelgiantį mokyklos uždavinį: **mokykla turi taip išmokyti bendrinę kalbą, kad paskui nereikėtų jos taisyti** (GK 1935 9).

Jaunai valstybei ypač aktualus buvo mokytojų rengimas. Jų labai trūko, nes iki karo šalyje buvo vos kelios dešimtys pedagogų, gebančių dirbti lietuviškose mokyklose. Stebina tai, kad net sunkiomis karo sąlygomis, kada vešėjo visuotinis skurdas, kaimo žmonės veržte veržėsi į mokslą ir stengėsi kad ir koku būdu pamokyti savo vaikus. 1915 m. vokiečių okupacijos sąlygomis privačių asmenų pastangomis Lietuvoje pradėjo veikti apie 1000 lietuviškų pradinų mokyklų, kūrėsi pirmosios vidurinės mokyklos lietuvių dėstoma kalba (1915 m. spalio 9 d. Vilniuje atidaryta pirmoji lietuviška gimnazija, kuriai vėliau prigijo Vytauto Didžiojo vardas). Kaune tais metais buvo įsteigtos 8 pradinės mokyklos, 1916 m. atsirado pirmoji pradinė mergaičių mokykla, dirbo ir lietuviška gimnazija. Norint patenkinti gausiai kuriamų lietuviškų mokyklų poreikius 1915–1919 m. buvo rengiami „Saulės“, „Ryto“ draugijų pedagoginiai kursai Kaune, Panevėžyje, Marijampolėje, nes pačių mokytojų profesinio pasirengimo lygis nebuvo patenkinamas. Daugelyje mokyklų

jis buvo tiesiog tragiškas, į mokyklas ėjo dirbti ir daug tokių žmonių, kurie patys tik neseniai buvo pramokę rašyti.

Pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui į tėvynę iš tremties Rusijoje grįžo ir būrys mokytojų, tarp jų ir iš Voroneže baigusiu tenykštę mokytojų seminariją ar mokytojų kursus. Bet jų neužteko, nes šalyje ir toliau sparčiai steigėsi pradinės mokyklos, kūrėsi vidurinio mokslo sistema. Vienas iš pirmųjų Švietimo ministerijos darbų buvo sukurti mokytojų seminarijų tinklą, kur turėjo būti rengiami pradinių mokyklų mokytojai. Nusistovėjus gyvenimui pradėta reikalauti, kad pradinių klasių mokytojai turėtų pedagogo cenzą ir būtų baigę seminariją. Pradžioje imta kurti specialias klases prie vidurinių mokyklų ir organizuoti mokytojų kursus, kurių baigimas suteiktų teisę dirbti mokykloje. Tokie kursai, daugiausia vasaromis, nuo 1919 m. rengti ir pradinių, ir aukštesnių klasių (vidurinių mokyklų) mokytojams. Gana greitai ministerija tokių kursų rengimą perdavė mokytojų organizacijoms ir jos sėkmingai ugdė įvairių grandžių specialistus. Bet dar 1923 m. iš 2350 pradinių klasių mokytojų apie 60 % neturėjo cenzo (Bukauskienė 1996, 58).

Mokytojų išsimokslinimas pamažu kilo, vis daugiau radosi vienokių ar kitokių mokslą ėjusių pedagogų. Nemaža buvo tokių, kurie kiek pasimokę vidurinėje mokykloje nusprendavo eiti dirbti į pradines mokyklas, vėliau tokių pasimokusių vis daugiau ateidavo ir iš universiteto. Beje, kvalifikacijos tobulinimo kursai buvo rengiami per visus nepriklausomos valstybės švietimo sistemos funkcionavimo metus. Ketvirto dešimtmečio pabaigoje dauguma mokytojų jau buvo įgiję reikiamą kvalifikaciją ir pati švietimo sistema po 1936 m. reformos buvo gana gerai sustyguota. Toji sistema sudarė sąlygas ugdyti išsilavinusią ir tautiškai susipratusią jaunuomenę, kuri po Antrojo pasaulinio karo leido priešintis sovietiniam mankurtizmui ir išlaikyti patriotinę žmonių tapatybę.

Didžiulį indėlį į Lietuvos modernėjimą įnešė aukštojo mokslo sistemos sukūrimas. Jos pradžia buvo 1920 m. sausio 27 d. Aukštųjų mokslų draugijos įsteigti Aukštieji kursai. Visuomenės iniciatyva įkurta aukštoji mokykla 1922 m. pertvarkyta į Lietuvos universitetą (nuo 1930 m. Vytauto Didžiojo universitetas), kuriame mokslas dėstytas lietuvių kalba. Jau po kelerių metų vidurinėse ir net pradinėse mokyklose pradėjo dirbti universitetą lankę, o vėliau ir jį baigę mokytojai. Ketvirto dešimtmečio viduryje švietimo sistemoje pradėjo vis daugiau rasti pedagogų, nuo pat pirmųjų klasių ėjusių mokslą tik lietuviškose mokyklose. Be įvairių sričių specialistų, universitetas parengė būrius mokytojų, kurie labai pakėlė vidurinio mokslo lygį. Universiteto statute buvo nurodyta, kad mokslas dėstomas lietuvių kalba, tad sudarytos sąlygos ugdyti savąją terminiją, kurti lietuvišką mokslo kalbą. Kūrėsi tinkamos sąlygos lituanistikos mokslams plėtoti, leisti lituanistinę literatūrą.

Lietuvybė ir lietuvių kalba plačiai sklido per vis plečiamą aukštųjų mokyklų tinklą: 1924 m. įkurta Žemės ūkio akademija, 1936 m. Veterinarijos akademija, 1933 m. Kaucho muzikos mokykla (konservatorija), 1934 m. Klaipėdos prekybos institutas, 1935 m. Klaipėdos pedagoginis institutas.

Be mokytojų rengimo, svarbi švietimo veiklos dalis buvo vadovėlių rengimas ir leidimas. Prieš karą tuo daugiausia rūpinosi Lietuvių mokslo draugija, bet mokymo priemonių buvo parašyta ir išleista nedaug, ne kažin ką namo parsivežė buvę pabėgėliai iš Rusijos. Tad

Švietimo ministerija 1919 m. liepos 17 d. įsakymu įkūrė komisiją, kuriai pavedė rūpintis vadovėlių leidimu. Steigimo įsakyme (ŠD 1920 5 27) nurodyta, kad ministerija organizuoja vadovėlių ir knygų leidimą, kviečia bendradarbius, parenka leisimas knygas, nustato autorių ir vertėjų honorarą. Kad ministerijos sumanymu tai turėjo būti rimta įstaiga, rodo ir numatyta jos sudėtis: pirmininkas švietimo ministras (tuo metu Juozas Tūbelis), nariai Pranas Mašiotas, Juozas Vokietaitis, Antanas Vireliūnas, Pranas Dovydaitis ir Bernardas Kuodaitis bei sekretorius Antanas Busilas (nuo 1920 m. Vincas Krėvė-Mickevičius).

Knygų leidimo komisija (toks nusistovėjo jos pavadinimas) buvo pirmoji ir vienintelė tarpukario valstybinė leidykla. Ji Lietuvos mokykloms parūpino svarbiausius vadovėlius (derino su mokyklų programomis), išleido daug kitų ne tik moksleiviams svarbių knygų (iš viso 530 numeruotų leidinių). Komisija turėjo leidžiamų darbų aprobatas teises, tad su jos ženklu išėjusios knygos įgydavo teisę pakliūti į mokyklų bibliotekas (kai kurioms įstaigoms komisija siūsdavo savo išleistas knygas nemokamai), o tai buvo pelninga ir patiems autoriams, ir vertėjams.

Komisija buvo nusistačiusi nuosekliai rūpintis rengiamų kūrinių kalba. Prie jų tekstų redagavimo prisidėjo daugelis tuometinių kalbininkų ir šiaip humanitarų. Įvairiu laiku komisijoje etatiniais tarnautojais dirbo ne tik aistringas redaktorius Antanas Vireliūnas, bet ir angažuotasis kalbos taisytojas Stasys Dabušis, kiti kalbos dalykus daugiau ar mažiau išmanantys žmonės (Liudas Gira, K. Masiliūnas, Jonas Mikeliūnas, Motiejus Miškinis, Merkelis Račkauskas, Henrikas Radauskas, Juozas Tysliava, Vytautas Tumėnas ir kt.). Leidinių gaudavo recenzuoti ir J. Jablonskis, A. Salys ir kt.

Reikia pridurti, kad nemaža J. Jablonskio komisijai parašytų recenzijų, daugiausia vadovėlių, buvo paskelbta spaudoje. Kai ką paskelbė ir kiti recenzentai. Apskritai tuo metu susiklostė įprotis spaudoje plačiai skelbiamose išleistų knygų anotacijose ir recenzijose beveik visada pateikti pastabų ir apie tų leidinių kalbą. Visa tai svariai prisidėjo prie taisyklingos kalbos plitimo ir leidinių kalbos gerinimo.

Valstybės kūrimosi pradžioje mokyklai, spaudai, visuomenei vienas iš aktualiausių klausimų buvo rašybos dalykai. Svarbu buvo kuo greičiau ją suvienodinti, standartizuoti, tad šis klausimas ir buvo keliamas Švietimo ministerijos vadovams bei kalbininkams. Nors nuo 1919 m. oficialiai reikalauta laikytis tais metais išleistos J. Jablonskio gramatikos rašybos (ji vartota ir 1922 m. J. Jablonskio gramatikoje), spaudoje nuolat vyko diskusijos, bet nepaisant didelių pastangų sutvarkyti rašybos tarpukariu nepavyko.

Ir mokykloms (vadovėliams), ir įvairioms valstybės įstaigoms svarbus buvo suvienodintų terminų klausimas. Paaiškėjo, kad iki karo priimtų terminų toli gražu nepakanka (jie buvo norminami Lietuvių mokslo draugijos sekcijose, rengiant vadovėlius Voroneže ir kitais atvejais), kad reikia imtis sistemiskai tvarkyti šią kalbos sritį. Ji pavesta Švietimo ministerijai, ir terminologijos darbas čia dirbtas ilgą laiką, tiesa, ne visada sklandžiai. Terminų norminimo (atrankos, kūrimo, vertimo iš kitų kalbų) reikalams 1921 m. kovo 14 d. Vyriausybė sudarė Terminologijos komisiją, kuri turėjo tvarkyti ir aprobuoti atskirų šakų komisijų (jų sudaryta 10) pasiūlytus terminus. Vyriausybės įsakyme rašoma, kad apsvarstyti terminai turi būti pateikiami susipažinti visuomenei ir galutinai patvirtinti

skelbiami „Švietimo darbe“. Išspausdinti jie „privalomi visoms Valstybės įstaigoms ir jų leidiniams“ (VŽ 1921 60 4).

Terminologijos komisijos (ir vėliau buvusių komisijų) darbas trečią dešimtmetį gana išsamiai aprašytas kalbos mokslo darbuose, juose nagrinėjami įvairūs to darbo aspektai (žr. Keinys 1967, 16–25; Piročkinas 1978, 175–182; ir kt.). Neminint komisijų darbo stiliaus, metodikos ar rezultatų, reikėtų pasakyti, kad pats užmojis tvarkyti lietuvių terminiją buvo didžiai teigiamas reiškinys. Juos kurti ir tvarkyti buvo vienas iš svarbiausių kalbos mokslo ir praktikos uždavinių ir nors terminologams ne viskas sklandžiai sekėsi, vis tiek terminijos reikalai buvo gerokai išjudinti ir paskui galėjo sėkmingiau judėti į priekį. Be valstybės postūmio ir finansinės paramos tas darbas vargu ar būtų buvęs taip smarkiai įsiūbuotas.

Švietimo ministerijai iš dalies priklausė ir grožinės literatūros bei periodinės spaudos kalbos priežiūra. Tiesa, atgavus spaudą lietuviškais rašmenimis, laikraščiai ir žurnalai, tebesilaikydami „Aušros“ ir „Varpo“ tradicijas, patys rūpinosi kalbos reikalais. Prie to ypač daug prisidėjo J. Jablonskis ir jo straipsniai, tikros periodinių leidinių kalbos recenzijos, kitų kalbininkų rašiniai, pagaliau bendras supratimas, kad spaudinių kalba turi būti kruopščiai prižiūrima ir redaguojama. Tad laikraščių ir žurnalų kalba pamažu gerėjo. Galima matyti tikrą pokarinės spaudos kalbos šuolį taisyklingumo link. Nuo trečio dešimtmečio vidurio visi didieji laikraščiai ir žurnalai jau turėjo savo kalbos tvarkytojus arba stilistus.

Periodinės spaudos vykdoma kalbos politika ilgus metus buvo savaiminė, neinstitucionalizuota, ja turėjo rūpintis patys redaktoriai ir leidėjai. 1919 m. priimtame Lietuvos valstybės spaudos įstatyme apie kalbos dalykus net neužsiminta. Naujas įstatymas, priimtas 1935 m., kuris mūsų laikais kai kieno laikomas daugiausia suvaržymų įtvirtinusių teisės aktu (ŽE, 292), jau numatė gana griežtas spaudos leidinių kalbos priežiūros procedūras. To įstatymo II skyriaus 14-ame straipsnyje nurodyta: „Spaudinių lietuvių kalba turi būti gryna ir taisyklinga.“ „Kalbos grynumą ir taisyklingumą prižiūri Švietimo ministerija“ (VŽ 1935 510 2). Taip pat ten pasakyta, kad švietimo ministras, pastebėjęs, jog spaudinio kalba netaisyklinga, praneša apie tai vidaus reikalų ministrui. 15-ame straipsnyje teigiama, kad gavęs tokį pranešimą, vidaus reikalų ministras turi teisę:

- „1) įspėti spaudinio leidėją ar redaktorių,
- 2) sustabdyti ligi 3 mėnesių leidimą laikraščio, kurio kalba ir po įspėjimo tebėra daryta, arba ir visiškai jį uždaryti,
- 3) konfiskuoti spaudinį, kurio kalba yra itin daryta“ (ten pat).

Taigi įstatymo nuostatos dėl kalbos taisyklingumo buvo gana griežtos. Mūsų dienų spaudos kalbos priežiūra palyginti gana švelni; tiesa, anksčiau ilgus metus buvo numatyta teisė už kalbos žalojimą (pagal žinomąjį Didžiųjų kalbos klaidų sąrašą) skirti tam tikras nuobaudas, bet apie leidinio sustabdymą ar konfiskavimą dėl netaisyklingos kalbos jokiuose dabartinių laikų teisės aktuose nėra ir nebuvo nė užuominos.

Iš vėlesnių valstybės žingsnių įtvirtinti ir apsaugoti valstybinę kalbą galima dar paminėti Savivaldybių įstatymą, Valsčiaus tarybos statutą ir kitus teisės aktus. Prekių žen-

klams saugoti įstatymo vykdymo instrukcijoje nurodyta, kad Lietuvos prekių ženkluose ir etiketėse greta įrašų lietuvių kalba leidžiama rašyti ir kitomis kalbomis, bet šiuo atveju įrašai neturi būti ryškesni kaip lietuviškieji (VŽ 1926 228 1–2).

Draugijų įstatyme sakoma: „Draugijos vadovybės nariai Lietuvos piliečiai turi mokėti raštu ir žodžiu lietuvių kalbą“ (VŽ 1936 522 1–2). Čia dar pridurta: „Kalbos mokėjimas gali būti patikrintas.“ Vėliau priimtame Pilietybės įstatyme pažymėta, kad Lietuvos piliečiu gali tapti tik tie asmenys, kurie „žodžiu ir raštu moka lietuvių kalbą“ (VŽ 1939 656 460).

Taigi daugelyje kalbos vartojimo sričių buvo galima remtis valstybės paskelbtais įstatymais, vadovybės leidžiamais įsakymais ir kitais teisės aktais, o praktinėje vartosenoje vadovautis atskirų kalbininkų nurodymais ir patarimais, nuo 1935 m. – ir Lietuvių kalbos draugijos rekomendacijomis. Bet ta turima teisinė bazė negalėjo atstoti vientiso valstybinio darinio – valstybinės kalbos įstatymo, kuriuo remiantis būtų formuojama valstybinės kalbos politika, centralizuotai rūpinamasi bendrinės kalbos norminimu ir jos ugdymu. Ketvirtajame dešimtmetyje, ypač 2-oje jo pusėje, kartkartėmis keltas tokio įstatymo būtinumo klausimas, bet tarpukariu joks šios srities dokumentas nebuvo parengtas. Apie jo rengimą nebuvo kalbėta nė Lituianistikos instituto steigimo ir jo programos sudarymo darbuose.

Ideologiniai ir filosofiniai pagrindai

Tik pradėjusi savarankiškai funkcionuoti 1918 m. atkurta Lietuvos valstybė buvo daugia- tautė ir daugiakalbė, viešumoje vyravo rusų kalba, plačiai vartota ir lenkų kalba. Tačiau valstybės kūrėjai buvo tautiškai nusiteikusi visuomenės dalis, tad greitai lietuvių kalbos dalykai pradėti kelti į valstybinės svarbos lygmenį. Šitaip 1922 m. Konstitucijoje buvo įtvirtintas valstybinis lietuvių kalbos statusas, plačiai reikalauta viešai vartoti tik valstybinę kalbą. Krašto lietuvinimo idėja dar plačiau pradėta skleisti po valstybės perversmo 1926 m., kai šalį valdyti pradėjo tautiškai nusiteikusios politinės srovės atstovai, savo pažiūras formavę dar XIX a. 2-oje pusėje. Jų ideologijos ištakos sietinos su to amžiaus viduryje prasidėjusiu vadinamuoju Europos tautų pavasariu, kova su absoliutizmu ir išsi- vaduojamąja kova iš Rusijos imperijos gniaužtų. Būdamą iš esmės liberaliosios demokratinės politinės krypties, ji atsiribojo nuo socialdemokratiškos (kairiosios ideologijos) nuostatų remtis daugiausia materialiniais dirbančių žmonių interesais, nepritarė karingosios kos- mopolitinės katalikybės siekimams religiniu pagrindu vienyti katalikiškąjį pasaulį, bet kaip svarbiausią istorijos veikėją iškėlė tautą ir jos siekimą gyventi savarankiškai.

Šios politinės ideologinės srovės priešakyje stovėjo daktaras Jonas Basanavičius, dak- taras Vincas Kudirka, kalbininkas J. Jablonskis, kunigas, poetas Jonas Mačiulis-Maironis, filologas ir politikas Antanas Smetona. Nebuvo visai vienalytės jų pažiūros, bet tautiniais klausimais jie ėjo išvien.

Nepriklausomybės metais buvo brėžiami brandžios lietuvių tautos ugdymo kontūrai: tautinis lietuviškas švietimas, nacionalinis verslas, tautinė kultūra ir valstybine kalba kuriama lietuvių literatūra. Bendri šūkiei lietuvininti kraštą, plėsti lietuvių kalbos vartojimą visuomenėje ir viešose vietose, didinti bendrinės kalbos taisyklingumą ypač ketvirtame

dešimtmetyje vis labiau rasdavo atgarsį įvairiuose žmonių sluoksniuose. Kalbos dalykai integruoti ne tik į valstybės ir verslo užmojus lietuvininti šalį, bet ir į bendrąjį kultūros plėtros diskursą, kurio sklaida darėsi vis pastebimesnė.

Lietuvių kalbos dalykai pirmiausia sieti su tautinio auklėjimo uždaviniais, laikyti svarbia to auklėjimo dalimi. Reikalavimai kalbėti lietuviškai, taip pat ir taisyklingai, dažnai skambėdavo valstybės vadovų ir kitų vadovaujančių asmenų kalbose ir straipsniuose. Čia ypač minėtinos prezidento A. Smetonos mintys apie gimtąją kalbą, reikalavimai ją gerai mokėti. Antai paties A. Smetonos patvarkymu 1938 m. įsteigtoje Valstybės Taryboje turėjo būti žmonių, gerai mokančių lietuvių kalbą, kad joje rengiami teisės aktai būtų skelbiami taisyklinga kalba (Maksimaitis 2007, 10). 1934 m. Valstybės teatre skaitytoje paskaitoje „Tautiškas ir valstybiškas auklėjimas“ randame tokią A. Smetonos mintį: „Ko lietuvių vadovybei ligi šiol daugiausia trūksta? Nepaklysiu pasakęs, kad jai trūksta daugiausia gimtosios kalbos mokėjimo.“ Kiekvienas, norintis vienoje ar kitoje srityje vadovauti, kalbėjo prezidentas, pirmiausia privalo gerai mokėti lietuvių kalbą ir literatūrą. „Jei nemokės, tai bevadovaudamas dirbs nutautinimo darbą“ (*Vairas*, 1934 5 10). Kaip svarbų tautos šviesuomenės uždavinį gerai mokėti bendrinę kalbą A. Smetona kėlė ir sveikindamas pradėtos leisti „Gimtosios kalbos“ skaitytojus (GK 1933 65–66).

Lietuvių kalbą stengtasi įprasinti ir platesniame filosofiniame kontekste savų, jau Lietuvoje subrendusių filosofų raštuose. Plačiai paplito filosofo Stasio Šalkauskio Rytų ir Vakarų kultūrų sintezės teorija. Paėmęs pagrindu geopolitinę Lietuvos padėtį, remdamasis pasyvumo (būdingo Rytams) ir aktyvumo (Vakarams), instinkto ir fantazijos, intucijos ir proto, sąstingio ir pažangos bei kitomis kategorijomis (iš esmės slaviškų ir germaniškų pradų skirtybėmis), filosofas skatino lietuvių kultūrą orientuoti į dviejų krypčių kultūrų sintezę, neprarandant tradicinio savitumo. Kultūros sintetiškumą S. Šalkauskis siejo net su valstybės politinės egzistencijos sąlyga (Sverdiolas 1983, 158).

Į S. Šalkauskio idėjas kritiškai žvelgė kiti filosofai, bet nė vienas nuo tos teorijos griežčiau neatsiribojo, o ją tik detalizavo arba savotiškai modifikavo. Pavyzdžiui, Antanas Maceina, ieškodamas lietuvių kultūros šaknų, iškėlė dviejų pradų – matriarchalinio ir nomadinio – santykius ir jų sąveiką. Kai nusveriantis vienas kuris pradas, prasidedantis tam tikras sąmyšis tiek kultūroje, tiek kitose gyvenimo srityse.

Tiesiogiai nekritikuodamas S. Šalkauskio, „Naujosios Romuvos“ žurnalo steigėjas ir redaktorius Juozas Keliuotis šaukė į kovą už kultūrinę ir kūrybinę lietuvių tautos nepriklausomybę. Jis griežtai atmetė perdėtą kitataučių vaidmens kuriant tautinę kultūrą iškėlimą, rašė apie vis dar išsikerojusią didelę svetimųjų įtaką. „Štai jeigu nebus sustabdyta rusicizmo, polonizmo ir germanizmo ekspansija į Lietuvą, tai lietuviškoji kultūra negalės suklestėti, laimėti sau savarankiškumą ir originalumą <...>. Jei Lietuvos tautinė ir valstybinė sąmonė bus silpna, tai ji nepajėgs atsispirti prieš nuolat kylančius laisvės ir nepriklausomybės pavojus“ (Keliuotis 2003, 252). Tad reikia daugiau pasitikėti savimi, labiau susitelkti tarpusavyje. Kaip tik šiame žurnale 1936 m. buvo paskelbta 16-os kultūrininkų deklaracija „Į organiškiosios valstybės kūrybą“. Joje nuo kultūros žengtas žingsnis į politinio gyvenimo reikalus. „[M]ūsų valstybės forma, jos lytis turi būti lietuviškos. <...>

Mūsų valstybės įstatymai turi būti neprimesti iš svetimų, bet nuosekliai išaugę iš savų“ (NR 1936 8 173). Tautinė valstybė laikyta moderniosios lietuvių kultūros projektu, pačios valstybės kelias – tarpinis tarp demokratijos ir totalitarizmo, valdomų korporatyvizmo principų ir krikščioniškosios dvasios.

Tautiškumo idėjas kultūroje suabsoliutino tautininkų ideologas Vytautas Alantas ir jas išskėlė iki valstybės egzistencijos lygmens. Jis kritikavo S. Šalkauskį dėl kultūrų sintezės, nepritarė kai kuriems „Naujosios Romuvos“ šalininkų teiginiams. Jo nuomone, „tauta ir tautiškumas yra aukščiausia vertybė, <...> tėvynės meilė yra kultas, kurį kiekvienas lietuvis turi išpažinti be jokių „bet“ (cit. iš Sverdiolas 1983, 168). V. Alantas atmetė bet kokią nacionalių ir universalių pradų sandraugą ir teigė, kad „tautinės kultūros kūrime tautiškumas arba lietuviškumas yra visko pradžia ir galas ir kad kelias į tautinę kultūrą eina ne per Rytus ir Vakarus <...>, bet per Lietuvą ir lietuvių“. Lietuvos tikrovei jis siūlė šūkį: „Lietuviška asmenybė, lietuviška valia, lietuviškos pastangos tik lietuviškai tautinei kultūrai kurti!“ (cit. iš Mačiulis 2005, 251).

Šitoks tautiškumo išskėlimas formavo prielaidas išskirti kitataučius Lietuvos gyventojus iš bendro kultūros kūrimo proceso, skatino skeptiškai vertinti kitų tautų kultūrinius laimėjimus ir izoliuotis bendrojoje Europos kultūros erdvėje. Vis dėlto tie teiginiai, tas absoliutinimas teliko vien retorika, nedariusia apčiuopiamo poveikio bendrajai krašto kultūros raidai.

Lingvistinė kalbos tvarkybos bazė

Lietuvių kalbos tvarkybos bazė, be bendrų užmojų įtvirtinti lietuvių kalbą visose ar bent daugelyje kalbos vartojimo sričių, be ideologinių ir filosofinių tos veiklos nuostatų, turėjo būti kuriama tam tikru moksliniu lingvistiniu pagrindu. Čia jungiamąja grandimi tarp „Aušros“ laikais buvusios pusiau mėgėjiškos praktikos ir moksliniais principais paremtos kalbos tvarkybos tapo J. Jablonskis su savo plačia moksline praktine veikla. Nepakeičiamas jo pagalbininkas buvo Kazimieras Būga su savo plačiašakiais lietuvių kalbos mokslo darbais.

Lingvistinėje literatūroje ir vadovėliuose pabrėžiama, kad naujesnių laikų lietuvių kalbos tvarkyba pirmiausia sietina su „Aušros“ laikraščio veikla. Joje buvo įtvirtintas tarmės pasirinkimas, dėta pastangų vienodinti rašybą, stengtasi gryninti leksiką ir sintaksę. Dar toliau šioje srityje ėjo „Varpas“, bet tik 1901 m. P. Kriaušaičio „Lietuviškos kalbos gramatika“ padėjo mokslinius pagrindus dabartinei lietuvių rašomajai kalbai.

Bendrinės kalbos istorijos tyrimuose pabrėžiamas naujųjų laikų kalbos normintojų ir ugdytojų ryšys su Rytų Prūsijoje (Vokietijoje) išleistais kalbos mokslo darbais. Čia ypač iškeliami žymiojo indoeuropeisto ir lituanisto Augusto Šleicherio (Schleicher) darbai, pirmiausia jo mokslinė „Lietuvių kalbos gramatika“ (1856), taip pat „Lietuvių kalbos skaitiniai ir žodynas“ (1857) (abi vok. k.). Ne mažiau reikšmės turėjo Frydricho Kuršaičio dviejų dalių lietuvių kalbos žodynas (1870–1874) ir ypač „Lietuvių kalbos gramatika“ (1876), kurioje plačiausiai ir iki tol tiksliausiai aprašyta lietuvių kalbos sandara, nurody-

tos lietuvių kalbos vartojimo ribos ir kt. Įsidėmėtina tai, kad būsimieji „Varpo“ leidėjai 1888 m. nusprendė būsimąjo leidinio kalboje laikytis F. Kuršaičio gramatikos, t. y. remtis jos rašyba, fonetika, morfologija (Piročkinas 1977, 94). Didžiai vertinamas F. Kuršaičio lietuvių kalbos priegaidžių ir kirčiavimo mokslas, padėjęs pagrindus šiuolaikinei mūsų akcentologijai. A. Šleicherio ir ypač F. Kuršaičio darbai turėjo tiesioginę reikšmę vėlesniam lietuvių kalbos mokslui ir pačiam J. Jablonskiui. Būdinga, kad pojablonskinės kartos kalbininkai savo darbuose nuolat remdavosi F. Kuršaičio žodyno faktais ir kitais jo paskelbtais kalbos duomenimis.

Savaime suprantama, kad apie institucionalizuotus lietuvių kalbos tyrimus iki atkuriant Lietuvos nepriklausomybę negalėjo būti nė kalbos. Viskas, kas buvo daroma ir padaryta lietuvių kalbos mokslo srityje, buvo atskirų kalbininkų pastangų vaisius, dažnai brendęs net ne Lietuvoje, o kitų šalių mokslo centruose paprastai užsienio tyrėjų iniciatyva. Ir pačių lietuvių kalbininkų nudirbti darbai taip pat buvo daugiausia asmeninių pastangų rezultatas. Antanui Baranauskui kalbos mokslas radosi iš lietuviškai dėstyto homiletikos bei skaityto lietuvių kalbos kurso Kauno kunigų seminarijoje ir buvo tikras jo hobis. Kazimierui Jauniui lietuvių kalbos mokslas taip pat susijęs su lietuvių kalbos dėstymu Dvasinėje akademijoje. Bet nei kunigų seminarija, nei dvasinė akademija netapo lietuvių kalbos tyrimo centrais, nes tai ribojo jų darbo specifika. Galime sakyti, kad iki atkuriant Lietuvos valstybingumą ir J. Jablonskio bei K. Būgos darbai buvo jų pačių domėjimosi ir pastangų rezultatai, tiesa, kažkiek palaikomi tam tikrų Rusijos mokslo institucijų. Susisieti jiems su tam tikromis mūsų krašto institucijomis pasidarė įmanoma tik nepriklausomoje Lietuvoje įsteigus Terminologijos komisiją, įkūrus Lietuvos universitetą. Bet ir tada ilgus metus nebuvo vienos įstaigos, skirtos tik lietuvių kalbai tirti ir jai norminti.

Įsteigtame Lietuvos universitete beveik visus lietuvių kalbos kursus skaitė K. Būga, tikėjosi parašyti jų vadovėlius, bet nespėjo, o J. Jablonskis mokė praktinių kalbos dalykų. Po K. Būgos mirties 1924 m. lietuvių kalbos mokslo darbas beveik visai sustojo, o nuo 1922 m. jame dėstantis Alfredas Senas negalėjo atstoti K. Būgos. Iš tiesų, kelerius metus lietuvių kalbos moksle ir studijose žiojėjo didžiulė spraga, gal išskyrus tam tikrus J. Jablonskio darbus (pavyzdžiui, linksnių ir prielinksnių tyrimus). Tik nuo ketvirtro dešimtmečio pradžios, grįžus iš mokslų užsienyje P. Skardžiui ir A. Saliui, Vytauto Didžiojo universitetas tapo tam tikru lietuvių kalbos mokslo centru, o jų pačių ir jaunesnių kalbininkų darbai gerokai pakėlė lietuvių kalbotyros lygį.

Vis dėlto pojablonskinė karta pirmiausia turėjo remtis J. Jablonskio ir K. Būgos palikimu, jų darbuose išryškėjusia lietuvių kalbos aprašymo ir tvarkybos metodika. Gramatikos srityje tuo metu daugiausia remtasi bendrinės kalbos sandaros aprašais – morfologijos – J. Jablonskio 1901 ir 1922 m. gramatikose, sintaksės – jo 1911 m. „Lietuvjū kalbos sintaksėje“, tose pačiose gramatikose, 1928 m. „Linksniuose ir prielinksniuose“ ir kituose darbuose. Juose įtvirtintas sisteminis požiūris į kalbos reiškinius, o kalbos taisy muose ir naujadaroje – kalbos faktų („žmonių kalbos“) ir vartosenos autentiškumo principas, paremtas ne paskirų kalbos faktų analogijos taikymu, o kalbos polinkiais.

Ketvirtajame dešimtmetyje dažnai remtasi K. Būgos darbais. Kalbos normintojai ir ugdytojai ypač kreipė akis į K. Būgos paskelbtus leksikos tyrimus: jo nustatytus senuosius lietuvių kalbos slavizmus, germanizmus, apgintus kai kurių svetimybėmis laikytus lietuviškus žodžius. K. Būgos raštų skaitytojus žavėjo jo etimologijos, įrodymų svarumas, pavydžių gausa. Domėdamasis lietuvių ir baltų etnogenezės klausimais, jis daug nusipelnė ir mūsų vardynui: nustatė senųjų baltų gyventas vietas, lietuvių kunigaikščių vardų kilmę ir formą. K. Būgos mokslo universalumą rodė ir jo akcentologijos darbai, istorinės gramatikos tyrimai ir kt. Didysis kalbininkas nevengė nė kalbos praktikos: rašė atskirų žodžių, sintaksinių konstrukcijų vartojimo, kirčiavimo, rašybos ir kitais klausimais. Visur keldavo kalbos faktų autentiškumo principą, pabrėždavo, kad gražios, autentiškos kalbos turime ieškoti liaudyje, bet kalbininkams vien gero kalbos jausmo neužtenka, dar reikia remtis ir kalbos mokslu.

Lietuvių kalbos norminimo ir ugdymo veikla nepriklausomoje Lietuvoje remdavosi ir užsienio lituanistų darbais. Nuolatinėje apyvartoje buvo A. Šleicherio, ypač F. Kuršaičio gramatikos ir žodynai, Ferdinando Neselmano (Nesselmann), Augusto Leskyno (Leskien) ir kitų vokiečių, rusų, kitų tautų lituanistų darbai. Bet svarbiausi vis tiek buvo J. Jablonskio veikalai, straipsniai, vadovėliai, taip pat K. Būgos darbai. Šie didieji mūsų kalbininkai tarpusavyje nekonkuravo nei moksle, nei kalbos norminimo srityje, abu įnešė didžiulį indėlį į lietuvių kalbos mokslą ir praktiką. Jų palikimu galėjo tvirtai remtis pojablonskinė kalbininkų karta. Šios kartos įdirbis apėmė gramatikos dalykus, žodžių darybą, dialektologiją, kalbos istoriją, leksiką, akcentologiją ir kitas sritis.

Jau trečiojo ir ketvirtojo dešimtmečio sandūroje iš spaudos išėjo Mykolo Durio „Kalbos mokslo pagrindai“ (1929), kuriuose duota nemaža bendrų žinių apie kalbą ir jos sandarą. Tada, 1930 m., išspausdinta Petro Būtėno prielinksniams skirta knygelė, kurią taip pat galima laikyti mokslo darbu. Iš užsienio studijų grįžo P. Skardžius su daktarine slaviškos kilmės skolinių studija (išspausdinta „Tautos ir žodžio“ 7-oje knygoje 1931 m.) ir A. Salys su žemaičių tarmės tyrimais (paskelbti atskira knyga 1930 m.). Čia dar galima paminėti germanisto Kazimiero Alminauskio (nuo 1939 m. Alminas) 1935 m. išleistą disertaciją „Lietuvių kalbos germanizmai“ (vok. k.). Savo mokslinę veiklą jie sėkmingai plėtojo Vytauto Didžiojo universitete.

P. Skardžius vėliau (imant iki karo) daug nusipelnė istorinei ir dabartinei lietuvių kalbos akcentologijai (1935 m. išleido studiją apie Daukšos akcentologiją, o 1936 m. „Bendrinės lietuvių kalbos kirčiavimą“), ypač žodžių darybai (1941 m. išėjo stambiausias jo veikalas „Lietuvių kalbos žodžių daryba“, 1943 m. II leidimas), istorinei ir dabartinei gramatikai, leksikai, kalbos istorijai ir kitoms sritims. Išskirtinai didelis P. Skardžiaus įnašas į organizacinę veiklą: jis buvo kalbos praktikos žurnalo „Kalba“ įkūrėjas, įsteigė pirmą lietuvišką kalbos mokslo žurnalą „Archivum philologicum“, buvo lietuvių kalbos draugijos vienas iš steigėjų ir nuolatinis valdybos pirmininkas. Baigiantis karui pasitraukęs iš Lietuvos, užsienyje P. Skardžius paskelbė dar daug vertingų lietuvių kalbos mokslui ir praktikai darbų.

A. Salys labiausiai nusipelnė lietuvių kalbos dialektologijai (be disertacijos, dar minėtinos 1935 m. hektografuotos jo „Lietuvių kalbos tarmių“ kurso paskaitos) ir vardynui, plėtojo lingvistinę geografiją, organizavo fonetikos mokslą Lietuvoje, daug rašė leksikos, gramatikos klausimais, buvo vienas iš Lietuvių kalbos draugijos steigėjų ir vadovų. Reiškėsi kaip terminologas ir vienas iš aktyviausių lietuvių kalbos, ypač jos leksikos grynintojų.

P. Skardžius ir A. Salys Vytauto Didžiojo universitete per dešimtmetį išugdė visą būrį jaunų mokslininkų (Petrą Joniką, Leonardą Dambrauską, vėliau pasirašinęsį Dambriūnu, Andrių Ašmantą, Matą Jurkyną, Joną Kruopą, Juozą Senkų, Kazį Ulvydą ir kitus), kurie gerokai išplėtė lietuvių kalbos tyrimų tematiką, praturtino lietuvių kalbos mokslą naujomis idėjomis bei įžvalgomis. Tačiau iki karo savo disertacinį darbą „Pagarmančio tarmė“ 1939 m. tepaskelbė P. Jonikas. Kitų šio būrio kalbininkų tiriamojo darbo rezultatai pradėjo rodytis tik vėliau, jau sovietinės okupacijos metais arba užsienyje (L. Dambriūno).

Iš čia minėtų lietuvių kalbos mokslo darbų matome, kad jie buvo fragmentiški, neinstitucionalizuoti. Dirbti kalbos mokslo tiriamąjį darbą labai trūko specialistų. Nebuvo kam rašyti bendrinės kalbos žodyno ir išsamesnės bendrinės kalbos gramatikos, trūko žmonių planingai tirti lietuvių kalbos sandarą, ugdyti kalbos mokslą. Menka kalbos mokslo tiriamoji bazė smarkiai sunkino kalbos tvarkybos darbą, reikalavo nemaža kalbos praktikos klausimų spręsti individualiai. Vis aiškiau buvo suvokiama, kad kalbos mokslo spragos tampa stabdžiu kalbos praktikai, kad reikia ką nors daryti. Tam tikra išeitis galėjo būti mokslo ir praktikos suvisuomeninimas. Tad natūralu, kad kalbos praktikos darbas susitelkė prie 1933 m. įsteigto periodinio „Gimtosios kalbos“ leidinio, o nuo 1935 m. perėjo į Lietuvių kalbos draugijos rankas.

Abiejose srityse – ir kalbos mokslo, ir kalbos praktikos, iš esmės daugiausia darbavosi A. Salys ir P. Skardžius. Tiesa, jie ugdė visą būrį būsimų kalbos darbininkų, bet ir jie suprato, kad spartesnės lietuvių kalbos mokslo plėtros bus galima sulaukti tik sukūrus tam reikalui specialiai skirtą instituciją. Tad suprantama, kad šis klausimas įsiliejo į bendrus mokslo visuomenės svarstymus kurti įstaigą, kuri, šaknimis susijusi su Lietuvių mokslo draugija, turėtų ambicijų išaugti iki mokslų akademijos. Galvota ir apie savarankišką lituanistikos tiriamąją instituciją, prie tų klausimų svarstymo daug prisidėjo ir kalbininkai P. Skardžius, A. Ašmantas ir kt.

Pagaliau 1939 m. kovo 1 d. Seimo nutarimu buvo įsteigta pirmoji Lietuvoje „grynojo mokslo įstaiga“ – Lituanistikos institutas (apie jį plačiau žr. Mikulėnienė 2021), pavadin-tas A. Smetonos vardu. Jį sudarė trys skyriai: Lietuvių kalbos (vad. A. Salys), Lietuvių tautosakos (vad. Jonas Balys) ir Lietuvos istorijos (vad. Ignas Jonynas). Į Lietuvių kalbos skyrių įtraukta „Lietuvių kalbos žodyno redakcija“ (vad. J. Balčikonis) ir Lietuvos žemės vardynas (vad. K. Alminauskis). Skyriui taip pat perduoti Pavardžių ir vietovardžių komisijos rinkiniai, Vytauto Didžiojo universiteto fonetikos laboratorija ir kt. Instituto direktoriumi paskirtas K. Masiliūnas, o Lietuvių kalbos skyriaus nariais – Mykolas Biržiška, J. Balčikonis, P. Skardžius ir A. Salys.

Instituto veikla orientuota į praeities tyrimus, taip pat į įvairios lituanistinės medžiagos rinkimą ir skelbimą. Institutas turėjo organizuoti ir valstybinės kalbos tvarkybą, būti ne

tik mokslo, bet ir ekspertine įstaiga. Į jo statutą buvo įtrauktas ir uždavinys nustatyti techninius terminus mokslo ir praktikos reikalams, kurie taptų privalomi visoms valstybės ir savivaldybių įstaigoms bei spaudai (Mikulėnienė 2021, 6–10, 26). Vėliau, jau okupacijos pradžioje, 1941 m. institutui perduota „Gimtoji kalba“ ir tikėtasi ją čia sėkmingai leisti.

Šis lietuvių kalbos mokslo ir praktikos bei kitų lituanistikos sričių insitucionalizavimas buvo dalis valstybės pastangų ugdyti visas materialaus ir dvasinio gyvenimo sritis, kurti modernią ir visais atžvilgiais laiko reikalavimus atitinkančią valstybę.

Lietuvių kalbos į(si)tvirtinimas

Turime prisiminti, kad iki prasidedant tautiniam sąjūdžiui XIX a. 2-oje pusėje – XX a. pradžioje lietuvių kalba daugiausia buvo vartojama tik buityje ir kaip valstiečių bendravimo kalba, o viešumoje vyravo rusų ir iš dalies lenkų kalbos. Kylančiam tautiniam sąjūdžiui, kurio viena iš sudedamųjų dalių buvo lietuvių kalba ir jos vartojimas, rūpėjo vaduotis iš kitų kalbų vartojimo pirmiausia viešose vietose. Šitos kovos priešakyje stovėjo tautinio sąjūdžio vadovai, prie jo veiksmingai prisidėjo liaudžiai artimi Bažnyčios tarnai. Kaip tik žymiausi Lietuvos katalikų bažnyčios veikėjai tautinio sąjūdžio metais suvaidino svarbų vaidmenį lietuvinant viešąją šalies erdvę.

Nuo pat viduramžių iš Lenkijos atvykstantys dirbti ir savi dvasininkai nemaža prisidėjo prie Lietuvos nutautinimo, prie lietuvių kalbos išstūmimo iš viešosios vartosenos. Rašyta, kad iš Varnių 1864 m. perkelta į Kauną kunigų seminarijoje klierikai buvo mokomi lenkų ir lotynų kalbomis, tik vos keli dalykai dėstyti lietuviškai. Amžininkų liudijimu, XIX a. pabaigoje seminarijoje vyravo lenkiška dvasia: viršininkai su klierikais kalbėjo lenkiškai (Žmuida 2016, 297–298). Tačiau tuo pat metu čia jau sklido ir lietuviybės idėjos: kūrėsi slaptos lietuviškos klierikų draugijos ir būreliai, leistas lietuviškas rankraštinis laikraštėlis, tarp klierikų plito prūsieniai ir amerikiniai lietuviški raštai.

Prie lietuviybės plėtos Vilniuje nemaža prisidėjo būrelis lietuvių inteligentų ir kunigų, XIX a. pabaigoje susibūrusių į Dvylikos Vilniaus apaštalų draugiją. Vienas iš jos steigėjų ir aktyvus narys buvo kun. Juozapas Ambraziejus (Ambrazevičius, Ambrozevičius). Jis dar 1897 m. prie Šv. Rapolo bažnyčios subūrė pirmąjį lietuvišką chorą, rengė lietuviškus vakarus. Juose svarstyti lietuviybės reikalai, subrendo mintis organizuoti lietuvių kalbos kursus (KB 2018 1 44–45). Tuose ir kituose panašiuose kursuose kalbos yra mokę tokie lietuviybės puoselėtojai kaip Jurgis Šaulys, A. Smetona ir kt. Vėliau J. Ambraziejus aktyviai reikėsi Sąjungoje lietuvių kalbai pagrąžinti į Romos katalikų bažnyčias, ūkininkams leido sąjungos laikraštį „Šviesa“ (1905–1908), kuriame daug rašyta apie lietuvių kalbos reikalus, jos vartojimą viešose vietose.

Tikras lietuviybės židinytė degė Seinų kunigų seminarijoje, ją yra baigęs ne vienas tautinio sąjūdžio dalyvis, lietuvių kultūros veikėjas. Būdinga, kad ką tik paskirtas vyskupu A. Baranauskas Seinų katedroje bazilikoje 1897 m. gruodžio 28 d. pirmą kartą pasakė pamokslą lietuviškai.

1909 m. Kauno kunigų seminarijos rektoriumi buvo paskirtas iš Sankt Peterburgo Dvasinės akademijos grįžęs kun. J. Mačiulis-Maironis ir sveikindamas klierikus pirmą kartą viešai prabilo lietuviškai (Žmuida 2016, 324). Rektoriaus iniciatyva per kelerius metus (amžininkų liudijimu, iki 1911–1912 m.) seminarija buvo visiškai sulietuvinta. Tą darbą rėmė aukštieji Lietuvos dvasininkai vyskupai Kazimieras Paltarokas, Pranciškus Karevičius, šioje veikloje ypač pasižymėjo jaunasis kun. Juozas Tumas („kur tik jį vyskupas paskirdavo, tuoj imdavo tirpyti iš svetur atneštąją lenkystę, o želdyti piktžolių smelkiamąją lietuvių kalbą“, – rašė atsiminimuose Mykolas Vaitkus (žr. Žmuida 2016, 601). O sostinėje Vilniuje lietuvių kalba jau buvo tiek išplitusi, kad 1918 m. gruodžio 8 d. vyskupas Jurgis Matulaitis pirmą kartą naujesnių laikų istorijoje Vilniaus katedroje pasakė pamokslą lietuviškai.

Nuo XX a. pradžios, ypač panaikinus spaudos draudimą lotyniškais rašmenimis, lietuvių kalba plito per švietimo įstaigas, įvairias visuomenines kultūrinės organizacijas, periodinę spaudą, knygų leidybą ir kitais būdais. Bet tik sukūrus valstybę tautiniu pagrindu, pasidarė įmanoma tautiškumą ir jo išraišką – lietuvių kalbą – visuotinai įtvirtinti visose srityse, iš kurių ji buvo išstumta ilgų okupacijų metais.

Lietuvių kalbos valstybinio statuso įtvirtinimas Lietuvos konstitucijose buvo tvirtas garantas šiai kalbai plisti visose valstybės gyvenimo srityse, taip pat viešojoje erdvėje. Nuo pat pirmųjų lietuviškos valdžios darbo dienų lietuvių kalbai skirta daug dėmesio, ypač jos vartojimui (Venckienė 2022, 12–14). Dėmesys dar sustiprėjo po 1926 m. perversmo. 1928 m. Konstitucijoje ypač pabrėžtas tautinis valstybės pobūdis, tai skatino remtis etniškumu, liaudies kūryba (plg. Mačiulis 2005, 134). Tautinės ideologijos pagrinduose skelbtas kultūros lietuviškumas, kuris būtų tautinės valstybės egzistencinis garantas, kelta lietuvių tautos ir kalbos viršenybė. Bet Lietuvoje gyvenančios tautinės mažumos ir bendrijos nebuvo ignoruojamos ar diskriminuojamos, nutautinamos ar prievarta stumiamos iš valstybės gyvenimo. Buvo rastas pagrindinės tautos ir mažumų sutarimas, o krašto lietuvinimas vyko nuosekliai, bet korektiškai (bent valstybinio lygmeniu). Litanizavimo procesas turėjo apimti visą visuomenę bei viešąją erdvę ir buvo orientuotas daugiausia į miestų lietuvinimą. Be valstybinės švietimo sistemos, bažnyčios (žr. Butkus 2014), lietuvių kalba įvesta į kariuomenę, valstybės įstaigas kaip vienintelė raštvedybos kalba, į teismų sistemą, viešąsias erdves (iškabas, kitą viešąją informaciją, reklamą), sukurta kino filmų kalbos priežiūra, kur reikalauta tik lietuviškų titrų, ir kt. (Mačiulis 2005, 275).

Nepriklausomybės pradžioje dėl Lenkijos įvykdytos agresijos prieš valstybės sostinę Vilnių ir pietryčių Lietuvą lietuvių kultūros centru tapo carinės Rusijos provincijos miestas Kaunas. Kaip ir kiti Lietuvos miestai, Kaunas buvo gyvenamas beveik vienu kitataučiu. Antai pagal 1897 m. gyventojų surašymą lietuvių mieste buvo tik 6,6 %. Pirmojoje 1915 m. įkurtoje lietuviškoje Kauno gimnazijoje iš 150 mokinių tik 20 mokėjo lietuviškai. 1918 m. pabaigoje Kauno miesto valdybos posėdžiai tebevyko rusų kalba, o net 1927 m. dauguma Kauno m. savivaldybės tarnautojų nepakankamai mokėjo valstybinę kalbą, kai kurie jos išvis nemokėjo (Žilinskas 2013, 503). Laikinąją sostinę tapusiame Kaune lietuvių 1922 m. buvo 48,7 %, o 1924 m. jau 58,9 %. Bet vis tiek Kaunas „nebuvo

pakankamai ir lietuviškas. Laisvės alėja visada buvo sklidina žydų <...>. Šančiuose vyravo vokiečiai, Žaliakalnyje lenkai ar sulenkėję lietuviai. Beveik visa miesto centro nuosavybė buvo svetimtaučių rankose“ (Keliotis 2003, 204; plačiau žr. Balkus 2017). Amerikos litvakas Abrahamas Sachsas (Sachs), 1930 m. apsilankęs Lietuvoje, rašė: „Kaune gali išgirsti žmones šnekant mažiausiai 6 kalbomis: lietuvių, vokiečių, rusų, žydų, hebrajų, latvių. Yra ir šnekančių lenkiškai, bet kadangi lenkai užėmę jų sostinę Vilnių, lenkų kalba nepopuliari“ (ŠA 2018 02 16).

Lietuvių kalbos įsitvirtinimą Kaune ir visoje Lietuvoje lėmė kelios aplinkybės. Svarbu tai, kad paskelbta ir vykdoma žemės reforma leido stiprėti ūkininkų sluoksniui, galinčiam leisti vaikus siekti aukštesnių mokslų. Toji iš kaimo ateinanti jaunoji karta, kalbanti lietuviškai, buvo tvirta lietuviybės atrama daugelyje gyvenimo sričių. Jos aspiracijos sutapo su lietuviškos mokyklos formuojamomis nuostatomis lietuvių kalbą puoselėti kaip tautiškumo požymį, ją ugdyti ir tobulinti.

Reikšminga aplinkybė buvo visų lygių valdžios bendravimas su žmonėmis lietuvių kalba, lietuviškos spaudos išplitimas, gimtosios kalbos įsivyravimas bažnyčioje, teatre ir kitur. Neliko be dėmesio ir kitos viešosios vartosenos sritys.

Ženkla lietuvininti viešąją šalies erdvę netiesiogiai davė pati valdžia. Štai visuomenės ir politikos dienraštis „Lietuva“, oficialus Lietuvos Respublikos Vyriausybės laikraštis, vos tik pradėtas leisti 1919 m. sausio 11 d., po kelių savaičių įdėjo nepasirašytą kreipimąsi į tautiečius „nusivalyti svetimus pelėsius“: reikalauti lietuviškų iškabų ir lietuviškų bendravimo formų. Ir kitur laikraščiuose taip pat keltas reikalas pakeisti kitomis kalbomis įtaisytas iškabas, pašalinti nelietuviškus gatvių vardus ir pan. Lietuvių kalba iškabose Kaune ėmė „rūpintis“ studentai: pasiskirstę grupelėmis po penkis jie per vieną naktį gerokai aptvarkė Kauno skelbimuose vartojamas kalbas.

Lietuvinimas reiškėsi ir buitiniu lygmeniu. Iš spaudos žinoma apie tikinčiųjų kovą dėl lietuviškų pamaldų bažnyčiose, apie moksleivių ir studentų susistumdymus dėl kalbos su lenkais ir žydais. Apie įvairiakalbių iškabų keitimą lietuviškomis rašyta ir periferijos spaudoje bei kituose šaltiniuose.

Lietuvinimo procesą Kaune ir kituose didesniuose miestuose spartino ne tik inteligentai, bet ir pati visuomenė. Ji reikalavo ne tik viešųjų erdvių lietuviškumo, bet ir įvairių raštų, knygų, užrašų kalbos taisyklingumo. Antai 1918–1930 m. periodinėje spaudoje paskelbta keliolika dešimčių straipsnių apie kalbos darymą Kauno tramvajų užrašuose, valstybės įstaigose, mokyklose, vadovėliuose, įvairiuose leidiniuose, teismuose, kino teatruose, paštuose ir kt. Neapsikentus su kalbos problemomis Valstybės teatre, 1928 m. nutarta „kalbos taisyklingumo siekti teatro konsultantu pasikvietus kalbininką“ (Mačiulis 2005, 74–75). Kauno spaudoje rašyta ir apie prastus lietuvių kalbos reikalus, daugiausia netaisyklingą kalbą Biržuose, Klaipėdoje, Kretingoje, Panevėžyje, Plungėje, Priekulėje, Šiauliuose, Šilutėje, Ukmergėje ir kt. Kariuomenė pageidavo raštvedybos vadovėlio (*Kardas*, 1926 18 289–290), toks leidinys būtų pravertęs ir kitiems. Deja, neatsirado ne tik tokio darbo užsakovų, bet ir autorių.

Valdžios institucijos stengėsi remtis paskelbtais teisės aktais ir stiprinti lietuvių kalbos vartojimą. Ne be jų pastangų bendrinės kalbos taisyklingumu ėmė daugiau rūpintis periodinės spaudos leidiniai, ypač didieji laikraščiai ir žurnalai (teigiamą poveikį daugiausia darė kalbininkų, ypač J. Jablonskio, vėliau kitų kritiniai straipsniai, viešoji nuomonė). Per karininkų atestavimą būdavo atsižvelgiama į kalbos mokėjimą. Reikalauta, kad restoranų ir viešbučių tarnautojai, cirko ir teatro artistai mokėtų ir vartotų valstybinę kalbą (*Voruta*, 2016 12 31).

Įdomų įrašą feisbuke 1918 m. paskelbė Daiva Vaišnienė. Dalyvaudama Rygos konferencijoje kalbos politikos klausimais, ji išgirdo Latvijos susisiekimo ministro informaciją: 1924 m. Daūgpilyje geležinkelio darbininkai buvę priversti į darbą neštis latvių kalbos vadovėlius, kad per pertraukas galėtų mokytis latviškai. O Lietuvoje jau esą nelikę geležinkelio tarnautojų, kurie nemokėtų valstybinės kalbos ar nebūtų Lietuvos piliečiai. Nemokantieji net prašėsi į darbą Latvijoje.

Nėra visai tiesa, kad 1924 m. visi geležinkelio tarnautojai Lietuvoje būtų mokėję lietuviškai. Antai Suvalkijos laikraščio „Šešupės bangos“ 1927 m. lapkričio 6 d. numeryje skaitome, kad Kazlų Rūdos geležinkelio tarnautojų iniciatyva surengti lietuvių kalbos kursai ir juose geležinkelininkus mokantys vietos pradinės mokyklos mokytojai. Mat dabar griežtai pareikalauta iš tarnautojų, ypač geležinkelininkų, išlaikyti lietuvių kalbos egzaminą. Taigi mokyta ne vienus metus, turbūt ne vienoje vietoje ir įvairiu laiku.

Kokybinę dviejų nepriklausomos Lietuvos dvasinio ir ekonominio gyvenimo dešimtmečių ribą, be minėtų dalykų, žymi ir 1930 m. įkurtos Lietuvos verslininkų draugijos darbai (plačiau žr. Lukoševičius 2009). Jos tikslas buvo šalies verslą ir ūkinį gyvenimą iš kitataučių perimti į savo rankas ir tose srityse pereiti prie lietuvių kalbos. Per savo spaudą ir prekybos mokyklas ji platino šūkius perimti prekybos, pramonės ir amatų organizavimą ir sukurti ekonomiškai stiprų lietuvių miestelėnų sluoksnį. Spauloje teigta, kad ekonomikos lietuviškumas yra Lietuvos nepriklausomybės pamatas, taigi kartu su pastangomis kelti Lietuvos ūkinį pajėgumą sąjunga stengėsi lietuvininti ir kultūrinti visą šalį. Laikraščiuose ne kartą raginta rūpintis lietuvių kalba ir jos vartojimu, „siūlyta surengti akciją, kad viešose vietose (įstaigose, gatvėse, kavinėse, krautuvėse, traukiniuose ir kitur) būtų kalbama tik lietuviškai: „Gana jau to kuklumo, kad dėl vieno kito kitataučio, per tiek metų nepasistengusio pramokti lietuviškai, mes kalbam jų ar net kita (pvz., su žydais – rusų) kalba“ (Lukoševičius 2009, [2] 77).

Ketvirto dešimtmečio spauloje ir toliau plačiai rašyta apie lietuvių kalbos vartojimą įvairiose srityse. Kelta būtinybė skleisti lietuvių kalbos vartojimą viešuosiuose užrašuose, reklamoje ir kitur, kalbėta ir apie būtinumą taikyti prievartos priemones, kartais jos jau ir taikytos.

1934 m. Valstybės teatro direktorius savo įsakymu nustatė lietuvių kalbos ir kitų kalbų vartojimo tvarką savo įstaigoje ir pabrėžė, kad teatre vartotina tik lietuvių kalba. Direktorius pareikalavo, kad iki 1935 m. visi teatro tarnautojai išmoktų lietuviškai, o neišmokusius pagrasino atleisti iš darbo. 1937 m. pagal Spaudos įstatymą buvo konfiskuotas itin daryta kalba išleistas leidinys „Akademiniis vyriškų drabužių sukirpimo kursas“ (žr. Mačiu-

lis 2005, 75, 273). Tais pačiais 1937 m. viena Kauno parduotuvės savininkė, atsisakiusi su pirkėjais kalbėti ir juos aptarnauti lietuviškai, karo komendanto buvo nubausta 10 parų kalėjimo arba 200 litų bauda (LŽ 1937 06 14, p. 7).

Tikrinant žemės tvarkymo bylas buvo pastebėta, kad kai kurie matininkai prastai moka valstybinę kalbą: jų raštai dažnai surašyti netaisyklinga, daryta kalba. Todėl Žemės departamento direktoriaus įsakymu buvo nurodyta registruoti visus kalbos maitojimo ir darymo atvejus, o nesilaikantiems šio įsakymo nurodymų tarnautojams būsiančios taikomos griežtos išvados (LA 1939 05 16, nr. 228, p. 6).

Atskiras klausimas – lietuvių kalbos įtvirtinimas atgautoje sostinėje ir Vilniaus krašte², apskritai Vilniaus lituanizavimas. Valdžios nurodymu visa tai vyko itin sparčiai, neparengus jokio racionalaus veiklos plano, šiais laikais sunkiai suprantamais tempais. Nesvarstyti jokie dviejų kultūrų ir jų dėmenų pariteto klausimai, o viena kultūra kaip atsakas į buvusią okupaciją ryžtingai keista kita. Vienas iš svarbiausių žingsnių buvo lenkiško Stepono Batoro universiteto vertimas lietuviška mokslo įstaiga (iš Vytauto Didžiojo universiteto čia pirmiausia perkelti Humanitarinių mokslų ir Teisų fakultetai)³. Valdžios įstaigoms nurodyta kalbėti ir raštus rašyti tik lietuviškai, plačiai steigti lietuvių kalbos kursus. Tarp daugelio paskirtosios vietos valdžios veiksmų galima paminėti Vilniaus miesto burmistro Konstantino Stašio 1939 m. gruodžio 28 d. pasirašytą įsakymą dėl iškabų įrengimo tvarkos ir skelbimų. Jame nurodyta, kad restoranuose, valgyklose, viešbučiuose, įmonėse ar parduotuvėse patalpų viduje užrašai turi būti tik lietuvių kalba. Iškabose, reklamose, skelbimuose užrašai turi būti rašomi taisyklinga lietuvių kalba. Netinkamos iškabos ar su netaisyklingais užrašais turi būti nuimtos (VŽ 1940 694 107).

Atgavus Vilnių ir jo kraštą iškart imtasi lietuvininti jo vietovardžius ir pavardes, nes to reikėjo išduodamiems lietuviškiems pasams ir pavardžių rašybai dokumentuose. Lenkiškas ar sulenkintas jų formas reikėjo atstatyti į norminę bendrinę kalbą. Kaune buvo manoma, kad polonizacija vietos gyventojus yra palietusi tik išoriškai ir iš dalies, bet pasirodė, kad dideli plotai visiškai sulenkinti, daugelyje kaimų nebuvo žmonių, galinčių net suprasti lietuviškai. Į Vilniaus kraštą skubiai dar 1939 m. rudenį surengta kalbininkų ekspedicija, kurios dalyviams iškeltas uždavinys surinkti vietos žmonių pavardes ir gyvenamųjų vietų vardus ir juos perteikti lietuviškai. Nors ekspedicininkų laukė sunkus ir kartais labai nedėkingas darbas, bet A. Salio vadovaujami mokslininkai su tais uždaviniais sėkmingai susidorėjo. Surinkta medžiaga buvo sparčiai tvarkoma, parengtas sunormintų pavardžių žodyno mašinraštis, o norminių vietovardžių sąrašas jau atiduotas spausdinti (liko antrosios korektūros skiltys), bet dėl susidariusių aplinkybių jo nepavyko išleisti. Tik vėliau tie sąrašai buvo paskelbti A. Salio „Raštų“ 2-ame tome 1983 m. (*Vilniaus krašto pavardės*, 305–488; *Vilniaus krašto gyvenamųjų vietų vardai*, 571–670).

² Straipsnyje nenagrinėjami lietuvių kalbos reikalai 1923 m. atkovotame Klaipėdos krašte. Tai sudėtingas klausimas, aptartinas atskirame straipsnyje ar studijoje.

³ Lenkiško Vilniaus universiteto pavertimas lietuvišku ir tada, ir vėliau vertintas nevienareikiškai. Buvo ir kritiškai vertinusių tą procesą, kaltinusių lietuvių valdžią nacionalizmu ir kitomis nuodėmėmis. Šiame straipsnyje šio klausimo plačiau neaptarsime.

Ketvirto dešimtmečio kalbos tvarkybos žingsniai

Bendros lietuviškumo (lietuvavimo) nuostatos, svetimųjų įtakos šalinimas iš visur, kur buvo galima nujauti jos esant, negalėjo nedaryti įtakos įvairioms kultūros sritims, tarp jų ir kalbos vartojimui bei tvarkybai. Priešprieša sava–svetima didele dalimi tapo ir kalbos norminamojo bei kalbos priežiūros darbo ašimi. Tiesą sakant, ta priešprieša lietuvių rašomosios kalbos istorijoje buvo gyva ir aktuali nuo pat raštijos pradžios. Ji ypač sustiprėjo tautinio atgimimo metais, daugiausia „Aušros“ laikraštyje. Vėliau į patį kalbos lietuvinimo arba švarinimo procesą J. Jablonskis įvedė mokslinį dėmenį, o K. Būga jį dar labiau sustiprino žodyno ir gramatikos reiškinų kilmės studijomis. Šios kalbos grynumo idėjos buvo aiškiai matomos nuo pat nepriklausomos valstybės gyvavimo pradžios ir kartais įgudavo net ryškų purizmo atspalvį. Vis dėlto žymiųjų kalbininkų J. Jablonskio, K. Būgos, J. Balčikonio ir kitų pastangomis purizmas netapo valstybinės kalbos politikos pagrindu. Santūrus jo pobūdis išliko ir ketvirto dešimtmečio kalbos ugdytojų ir puoselėtojų veikloje ir darbuose.

Kaip ir anksčiau, ši, ketvirtąjį, dešimtmetį spaudoje rašant apie kalbos taisyklingumą kalbos grynumas tebebuvo laikomas didele vertybe. Galime atkreipti dėmesį į šmaikščiai parašytą Vaižganto (1932) straipsnelį „Šalin svetimus žodžius!“. Prisiminęs kalbos reikalus „Tėvynės sargo“ leidimo metais, autorius rašė apie K. Jauniaus nuostatą braukti iš teksto svetimų kilmės žodžius ir skatino taip daryti savo amžininkus. Tik ką pradėto leisti bendrinės kalbos laikraščio „Gimtoji kalba“ redakcija 1933 m. vasarą surengė Kalbos švaros savaitę ir laikinojoje sostinėje surinktus netaisyklinga kalba parašytus viešuosius užrašus paskelbė savo leidinyje (GK 1933 8–9 98–100)⁴. Plačiai ir argumentuotai į svetimybų vartojimą pažvelgė A. Salys (1937) straipsnyje „Kalba ir visuomenė“. Remdamasis kalbos tautiškumo dėmeniu jis kritikavo inteligentus dėl vartojamų buitinių svetimybų, peikė raštinės tarnautojus dėl toje srityje vešinių barbarizmų ir kt.

Rašyta ir apie kitų sričių kalbos taisyklingumo reikalus. Straipsniuose nagrinėtos verslininkų, paštininkų, teismų kalbos negerovės, daug rašyta apie kariuomenės kalbą, teatro, kino skelbimų ir iškabų, vertimų ir kitų sričių kalbos bėdas. A. Salys (1938) gana emociškai kreipėsi į „Lietuvos aido“ skaitytojus: „Gana mums *Jevropos*“. Jis ragino galų gale atsisakyti to žodžio rusiškos tarties Lietuvos radijo laidose ir mokykloje.

Reikšminga kalbos mokymo priemonė buvo to meto spaudoje tikrą kalbos mokyklą atstojęs kalbos skyreliai. 1931–1932 m. „Vairo“ žurnale spausdintas Prano Meškausko straipsnių ciklas „Laikraštinės kalbos dalykai“, 1932 m. „Skautų aide“ skelbta „Skautų kalbos kertelė“. 1933–1940 m. „Panevėžio balse“ ėjo „Kalbos kertelė“, rašyta įvairių autorių, o beveik visus 1938 m. „Lietuvos aidas“ spausdino savaitinę Antano Salio „Kalbos skiltelę“.

⁴ „Gimtosios kalbos“ Kalbos švaros savaitė tapo pavyzdžiu surengti Vilniaus m. viešųjų užrašų kalbos taisyklingumo peržiūrą 1948 m., taip pat organizuoti Vilniaus m. Lietuvių kalbos sekcijos reidus po viešąsias įstaigas 1990–1991 m., o 2006 m. surengti Kalbos švaros dienas.

Nesant vienos valstybinės institucijos, kuri reguliuotų valstybės kalbos politiką, nuo pat Nepriklausomybės pradžios kūrėsi visuomeninės kalbos priežiūros organizacijos. 1922 m. prie Šaulių sąjungos susikūrė Sąjunga lietuvių kalbai ginti. Jos tikslas buvo siekti, kad visur galėtume lietuviškai susikalbėti ir susirašyti, kad būtų sudrausti tie, kurie „sąmoningai nori plėsti Lietuvoj Trockio-Lenino kalbą“ (*Draugas*, 1922 lapkričio 18). Tačiau organizacija, nieko apčiuopiamo nenuveikusi, gana greitai sunyko ir dingo iš visuomenės akiračio.

Kiek veiklesnė buvo 1925 m. įsisteigusi Kalbos draugija. Keliuose susirinkimuose ji svarstė rašybos tvarkymo klausimus, atskirų žodžių vartojimo normas ir kitką. Bet ir ji nepaliko ryškesnių ženklų lietuvių kalbotyros istorijoje.

Giliausią pėdsaką bendrinės kalbos istorijoje įspaudė 1935 m. įsisteigusi Lietuvių kalbos draugija. Ši organizacija visą dėmesį sutelkė į bendrinės kalbos norminimą ir ugdymą, buvo sukūrusi darnią organizacinę struktūrą. Svarbiausius klausimus draugija nagrinėdavo visuotiniuose narių susirinkimuose, juose svarstydavo ir tvirtindavo bendrinės kalbos normas, teorines kalbos kultūros darbo nuostatas. Priimtus nutarimus ir informaciją apie savo veiklą skelbdavo bendrinės kalbos laikraštyje „Gimtoji kalba“ (ėjo nuo 1933 m.; susikūrusi draugija iškart ją ėmė laikyti savo veiklos sklaidos tribūna, bet organizaciškai ją perėmė tik nuo 1938 m.).

„Gimtojoje kalboje“ buvo paskelbti ir du svarbiausi Lietuvių kalbos draugijos susirinkimuose apsvarstyti ir patvirtinti dokumentai: „Organizuoto bendrinės kalbos kultūros darbo gairės“ (GK 1936 49–50) ir „Bendrinės kalbos normalizacijos kriterijai“ (GK 1938 143–144). Juose išdėstyta Lietuvių kalbos draugijos bendrinės kalbos kultūros darbo teorija ir šios mokyklos veiklos strategija. Nemaža tuose dokumentuose pateiktų teiginių nėra pasenę ir mūsų dienomis.

Pirmajame dokumente nurodyta, kad bendrinė šnekamoji ir rašomoji kalba yra idealioji, lietuvių siektinoji kalba. Bendrinės kalbos fonetika ir kaityba remiasi vakariečių aukštaičių šnektų, bet ne visų tarmių bendrybėmis, o žodyno ir sintaksės dalykai bendrinei kalbai ugdyti gali būti imami iš visų tarmių. Iš gyvojoje kalboje įvairuojančių lyčių bendrinėje kalboje norminėmis turi būti parenkamos įprastesnės, vaizdingesnės, patogesnės ir būdingesnės. Kiekvienam bendrinei kalbai teiktinam dalykui nustatyti turi būti **remiamasi visos lietuvių kalbos, o ne atskirais individualiais ar atsitiktiniais pavyzdžiais**. Dokumente taip pat apibūdinti kai kurie specialesni bendrinės kalbos norminimo dalykai.

Antrajame dokumente kai kas pakartota iš pirmojo, nors kiek patikslinta, pavyzdžiui, kad bendrinė kalba yra sutartinė, visai tautai bendra kultūrinė kalba. Čia, be to, teigiama, kad bendrinės kalbos norma yra bendrinei vartosenai privalomoji kalbos forma, o norminėmis laikomos tos lytys, kurios neprieštarauja bendrinės kalbos normos kriterijams. Atskirai apibūdinti penki normos kriterijai: grynumas, taisyklingumas, būdingumas, tikslingumas, estetiškumas.

Iš kriterijų, pavyzdžiui, nurodyta, kad grynumas reikalauja, jog kalba būtų kiek imanoma gryna ir turėtų tiek skolinių, kiek neišvengiama; gryna kalba neturi nepateisinamų skolinių, arba barbarizmų. Kalbos tikslingumas reikalauja kiekvienu atveju kalbą pritaikyti

tikslui, kuris veikia kalbos priemonių pasirinkimą. Šis kriterijus, vienas iš svarbiausių, lemia kalbos kultūrėjimo vyksmą, einantį kalbos intelektualizacijos, automatizacijos, disautomatizacijos, aktualizacijos ir kitomis linkmėmis. Sprendžiant normos klausimus, reikia atsižvelgti į visus normų kriterijus, nes jų vertę paprastai lemia ne vienas kuris, o visas normų kompleksas. Bendrinės kalbos normalizacijoje, kuri laikytina vienu iš kalbos kultūrėjimo momentų, reikia stengtis sunaudoti kuo daugiau kalbos turtų, vengti nereikalingo kalbos lyčių menkinimo. Šis procesas turi remtis pastovumo principu, t. y. kad be pateisinamų priežasčių iš kalbos nebūtų šalinami joje jau įsigalėję dalykai.

Lietuvių bendrinės kalbos teorija atsirado jungiant kelias Vakarų Europos lingvistinių krypčių idėjas. Pradžioje remtasi lingvistinio psychologizmo nuostatomis (vadinamąja Karlo Foslerio (Vossler) mokykla), vėliau vis daugiau sekta struktūralizmo, daugiausia Prahos lingvistinės mokyklos mokymu, centrine jo idėja – funkcinė kalbos faktų prigimtimi ir kalbos kaip sistemos samprata. Minėti dokumentai buvo tradicinės ir funkcinės kalbotyros derinys, nors nemaža dalykų paimta iš prahiškių darbų. Dėl kai kurių teiginių pačioje draugijoje ne kartą smarkiai diskutuota (plg. P. Joniko ir S. Šalkauskio ginčus dėl kalbos reiškinių aktualizacijos), bet pati teorija buvo gerai apgalvota, originali ir moderni. Tos teorijos stengtasi laikytis dirbant kalbos norminamąjį darbą, kodifikuojant konkrečius kalbos reiškinius. Vykusiai parengta ir bendrinės kalbos ugdymo strategija, apėmusi įvairias kalbos vartojimo sritis.

Konkrečiame norminamajame darbe pagrindu laikyta tuometinė bendrinės kalbos vartoseną, bet praktiškai daugiausia remtasi gyvąja kalba ir joje esančiais autentiškais kalbos faktais, bet ne tiek plikais pavyzdžiais, kiek kalbos polinkiais. Tai savo darbuose buvo ne kartą nurodęs P. Skardžius: **bendrinę kalbą turime kultivuoti savo kalbos polinkiais, o ne svetimų kalbų pavyzdžiais**. Pirmenybę teikti gyvajai tarmiui, o ne raštų kalbai lėmė tuometinės vartosenos padėtis: joje vešėjo daug skolinių iš kitų kalbų, svetimų kalbų pavyzdžiais padarytų žodžių ir verstinių sintaksinių konstrukcijų. Toks požiūris reikalavo didelio triūso prie gyvosios kalbos šaltinių, įvairių raštų, lingvistinių darbų studijų. Šiame darbe gražiai susiliejo teoriniai kalbotyros darbai su praktine norminamojo ir ugdomojo darbo veikla.

Būtina pabrėžti, kad Lietuvių kalbos draugija nustatė ir svetimybų adaptavimo lietuvių kalboje principus: orientuotis į antikinių kalbų paveldą ir Vakarų Europos kalbų praktiką, bet ne į slavų kalbų polinkius. Tuo buvo patvirtinta aiški **mūsų kultūros projekcija į Vakarų civilizaciją**.

Nuostata ugdyti bendrinę kalbą savo kalbos duomenų pagrindu plaukė iš J. Jablonskio mokymo, tik jis savo teorijos nebuvo išdėstęs raštu. Lietuvių kalbos draugijos veikla buvo J. Jablonskio darbų tęsinys, tik išplėstas į plotį ir gylį ir nors kai kuriais atvejais nuomonės skyrėsi, bet tik dėl smulkmenų, o ne dėl pamatinių dalykų. Lietuvių kalbos draugija suformulavo ir visuomenei paskelbė bendrinės kalbos normalizavimo ir ugdymo principus, sakytinei kalbai pritaikė tuos pačius kaip ir rašytinei kalbai ugdyti taikomus principus (aprašė bendrinės tarties sistemą, nustatė tam tikras kirčiavimo normas), su-normino nemaža morfologinių formų, plačiai išaiškino daugelį žodžių darybos dalykų,

sukūrė originalią terminologijos teoriją. Ne paskutinę vietą užėmė leksikos ir sintaksės norminimo dalykai, vardyno tvarkybos reikalai. Kaip to darbo rezultatai – sunorminti leksikos ir gramatikos bei atskiri kitų sričių (rašybos, kirčiavimo, tarties) atvejai gražiai sugulė į profesionaliai parengtą taisyčių žodynėlį „Kalbos patarėją“ (1939).

Neturėtume manyti, kad Lietuvių kalbos draugijos darbas vyko sklandžiai, be jokių trikdžių ar viskas besąlygiškai priimta visuomenės. Nekalbant apie tam tikrus nuomonių skirtumus tarp pačių draugijos narių, reikia paminėti opozicinę vertėjų ir redaktorių (Edvardo Viskantos, Aleksio Churgino, Ričardo Mirono) grupę, daugeliu klausimų nesutikusią su draugijos skelbiamomis nuostatomis ir konkrečiu kalbos taisomuoju darbu. Diskusija kilo dėl „Gimtojoje kalboje“ spausdintų verstinių knygų kalbos recenzijų, ir ji ypač sustiprėjo, kai buvo iškritikuotas beveik pažodžiui iš prancūzų kalbos Ričardo Mirono išverstas Gi de Mopasano (Gui de Maupassant) romanas „Pjeras ir Žanas“. „Vairo“ žurnale tos grupės atstovai įrodinėjo, kad kalbininkai išvis neturintys teisės kurti kalbos, apskritai ką nors drausti vartoti, taisyti kitą kalbą ir t. t. Nesiplėsdami į tos diskusijos sukurius tik pacituosime apibendrintą mintį iš vieno „Gimtosios kalbos“ atsakymo savo kritikams: „[T]arp Mirono ir mūsų pažiūrų pagrindinis skirtumas yra tas, kad jis nori plačiai atidaryti duris visokioms svetimybėms: žodynai, sintaksės, frazeologijos (o su šiomis, kaip minėta, įsibrauna ir fonetinės, ir kitokios), o mes tepriimame minimalinę reikalingą jų kiekį. Skolintis tai, ką patys turime, ir daryti iš savo kalbos kažkokį kratinį, mums nėra jokio reikalo“ (GK 1937 32).

Kartais šie žodživiaimaisi literatūroje vadinami rašytojų ir kalbininkų diskusija. Šitaip tik dengiamasi ankstesniais laikais vykusios diskusijos tarp J. Jablonskio ir jo oponentų vardu, bet Lietuvių kalbos draugijos kritikų kompanijoje rašytojų nebuvo. Net priešingai – „Gimtosios kalbos“ pusėje stovėjo ir tais klausimais savo straipsniais spaudoje skelbė Sofija Čiurlionienė, Petronėlė Orintaitė, Antanas Vaičiulaitis, Balys Sruoga ir kt.

Būtų netikslu nepaminėti ir kitų su „Gimtosios kalbos“ linija nesutikusių asmenų nuomonių. Kreivokai į Lietuvoje kalbotyros srityje triūsiančių kalbininkų darbus iš prancūzų padangės ir galbūt paveiktas jų patirties žiūrėjo semiotikas Algirdas Julius Greimas. Antai menkaverčiu darbu jis laikė didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno“ išėjusius toms, nepritarė bendrajai Lietuvoje dirbamo kalbos kultūros darbo kryptį. Svarstydamas lietuvių teatro turinio raiškos klausimus, 1954 m. laiške Antanui Škėmai jis rašė, kad „mūsų sociališkai kalba dar nėra pakankamai diferencijuota, ir labai sunku atskirti (nors gal yra neįmanoma) „inteligentą“ nuo kaimiečio, kunigą nuo darbininko. Be to, viešpatauja puritonizmas, ir lietuviškam teatro veikale nepadorų žodį, tur būt, net ir kalėjime sunku įsprausti į herojaus lūpas“ (cit. iš Levina 2016, 48). Spaudoje A. J. Greimas ne kartą rašė apie lietuvių kultūrai būdingą, bet esą visai jos raidai kenksmingą siekimą paisyti kalbos grynumo. Tai trukdą lietuvių kultūrai bręsti, ignoruoja europinės savimonei substratą. Kalbai keliami puristiniai reikalavimai pakertantys žodinės raiškos skaidrumą ir tikslumą, vejjantys vakarietiškos kultūros poreiškius (žr. Levina 2016, 55–56).

Dar vienas jau naujųjų laikų išpuolis prieš Lietuvių kalbos draugijos pagrindais vykdomą kalbos politiką buvo neoliberalizmo atstovų užmojai kalbos tvarkybą sulyginti su

laisvosios rinkos saviregulavimo procesais ir visai atsisakyti bendrinės kalbos reguliavimo principų. Bet tai jau visai kito galo kalbos politikos dalykai (jie plačiai nagrinėti kitose spaudos skiltyse ir kalbotyros raštuose).

* * *

Taigi tarpukario Lietuvoje buvo dirbamas didelis ir platus kalbos mokslo ir praktikos darbas. Jo raidą lėmė teisiniai valstybinės kalbos apsaugos pagrindai: konstitucinis lietuvių kalbos statusas, ministerijų ir kitų valstybės institucijų leidžiami kalbos priežiūros aktai ir konkretūs jų veiksmai. Nors lietuvių kalbos mokslo srityje nebuvo pasiekta išpūdingų rezultatų, bet kalbos praktikoje padaryta daug. Čia pirmajame nepriklausomos valstybės dešimtmetyje kaip sunkiai pasiekiami viršūnė stiebėsi J. Jablonskio veikla, jo kalbos mokslo ir praktikos darbai, o antrajame, jau po J. Jablonskio mirties, sėkmingai darbavosi jaunesnioji kalbininkų karta. Jos pastangomis įsteigtoji Lietuvių kalbos draugija sukūrė modernią lietuvių bendrinės kalbos norminimo teoriją, nubrėžė bendrinės kalbos ugdymo gaires ir to darbo strategiją. Savo veiklos programa ir pasiektais rezultatais Lietuvių kalbos draugija lietuvių bendrinės kalbos norminimo ir ugdymo praktiką priartino prie kitų Europos tautų kalbų tvarkybos patirties, nutiesė kelius tuolaikinėmis priemonėmis modernizuoti bendrinę lietuvių kalbą.

Vis dėlto šioje srityje dar daug ko trūko. Tik žodžiais buvo ribotasi parengti ir priimti visa apimančią valstybinės kalbos įstatymą, kuriuo būtų sukurta institucinė teisinė bazė vykdyti valstybės kalbos politiką, nustatyta lanksti kalbos priežiūros sistema. Ketvirtajame dešimtmetyje ir antroje jo pusėje trūko spartesnės lietuvių kalbos mokslo plėtos, tam mokslo darbui dirbti – gerai parengtų specialistų. Tas spragas turbūt tikėtasi užkaišioti 1939 m. pradžioje įkūrus Lituanistikos institutą. Netrukus jo Lietuvių kalbos skyriuje buvo sudarytas Bendrinės kalbos ir terminologijos poskyris (sekcija), kuriam vadovavo P. Jonikas. Instituto planuose numatyta rūpintis ne tik lietuvių terminijos plėtra, bet ir „Gimtosios kalbos“ žurnalo leidimu, rašybos vadovo rengimu⁵ ir kitais bendrinės kalbos reikalais. Bet visi tie užmojai ir perspektyvos buvo sustabdyti brutalių svetimos valstybės veiksmy, išvis panaikinusių šalies Nepriklausomybę.

Apibendrinant galima pasakyti, kad XX a. ketvirto dešimtmečio pabaigoje Lietuvoje buvo sukurtos visos sąlygos šaliai žengti visapusiškos modernizacijos keliu, plėtoti ūkį ir pramonę, ugdyti nacionalinę kultūrą ir bendrinę kalbą. 1940 m. buvo akivaizdžiai matyti didžiuliai proveržiai visose šalies gyvenimo srityse (Černiauskas 2022). Kartu su ūkio kilimu, kurį lėmė įvykdyta žemės reforma, finansų sistemos sutvarkymas, savų verslininkų sluoksnio susidarymas ir jo veikla, pakilo bendroji krašto kultūra. Iš esmės sulietuvėjo šalies miestai, kitos kalbos pamažu traukėsi iš valstybinei kalbai priklausančių sričių, pati bendrinė kalba sparčiai valėsi nuo svetimų apnašų, darėsi vis taisyklingesnė ir funkciškai įvairesnė. Kaip yra pažymėjęs istorikas Mindaugas Balkus (2017, 27), 1940 m. Kaune jau

⁵ Tokį vadovą karo metais sudarė A. Kalnius, jį redagavo A. Salys. Pertvarkytas ir perredaguotas darbas išėjo 1948 m. Kaune kaip „Lietuvių kalbos rašybos žodynas“ (plačiau žr. Pupkis 2010, 250–252).

dominavo lietuviškoji kultūra. Tais 1940 m. „mums iš savo kaimynų jau nieko nereikėjo skolintis. Jau buvom pajėgūs laisvai ir savarankiškai kurti individualią ir savo originalią lietuviškąją kultūrą ir civilizaciją“ (Keliuotis 2003, 193).

Papildytas ir pataisytas straipsnio „Lietuvių kalba valstybėje. Iš tarpukario patirties“ („Gimtoji kalba“, 2019 1 4–13; 2 7–15) variantas.

Šaltiniai ir jų sutrumpinimai

- GK – *Gimtoji kalba*, Bendrinės kalbos laikraštis.
KB – *Kultūros barai*, Kultūros ir meno mėnesinis žurnalas.
LA – *Lietuvos aidas*, Valstybės laikraštis.
LM – *Lietuvos mokykla*, Lietuvos katalikų mokytojų sąjungos žurnalas, 1917–1940.
LŽ – *Lietuvos žinios*, [Dienraštis].
NR – *Naujoji Romuva*, iliustruotas krikščioniškosios kultūros savaitinis žurnalas.
ŠA – *Šiaurės Atėnai*, [Kultūros laikraštis].
ŠD – *Švietimo darbas*, Švietimo ministerijos žurnalas, 1919–1930.
TM – *Tautos mokykla*, Pedagogikos ir tautinės kultūros (nuo 1936 m. Lietuvos mokytojų sąjungos) žurnalas, 1933–1940.
VLE – *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, 1–23, 2001–2013.
VŽ – *Vyriausybės žinios*, 1918–1940 (1918–1920 m. *Laikiniosios vyriausybės žinios*).
ŽE – *Žurnalistikos enciklopedija*, Vilnius: Pradai, 1997.

Literatūra

- Ažubalis, Algirdas, Diana Builienė, Raimonda Kazlauskaitė-Markelienė. 2010. *Valstybinė kalba Lietuvos kariuomenėje (1918–1940 m.)*. Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija.
- Balkus, Mindaugas. 2017. *Lithuanization of the society and public sphere in Kaunas City 1918–1940*. Summary of Doctoral Dissertation. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, Klaipėdos universitetas.
- Bukauskienė, Teresė (sud.). 1996. *Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis 1918–1940 m.: antologija. III tomas*. Vilnius: Mintis.
- Butkus, Mindaugas. 2014. Kauno bažnyčių lietuviėjimas XX a. 3-iajame dešimtmetyje. *Soter* 47 (77), 23–25.
- Černiauskas, Norbertas. 2022. *1940. Paskutinė Lietuvos vasara*. Vilnius: Aukso žuvis.
- Genzelis, Bronislovas. 2019. *Lietuvos kultūros istorija*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Greimas, Algirdas Julius. 1991. *Iš arti ir toli*. Vilnius: Vaga.
- Kalnius, Alfonsas. 1936. Gimtoji kalba reformuotoje vidurinėje mokykloje. *Tautos mokykla* 20, 474–477.
- Keinys, Stasys. 1967. Lietuvių terminologijos kūrimo apžvalga (iki 1940 m.). *Kalbotyra* 18, 5–34.
- Keinys, Stasys. 2012. *Lietuvių terminologijos raida*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Keliuotis, Juozas. 2003. *Mano autobiografija. Atsiminimai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Krikščiūnas, Matas. 1936. Mokinių kalbos ir rašinių priežiūra. *Tautos mokykla* 1, 22–23.
- Levina, Jūratė. 2016. Algirdas Julius Greimas apie teatro tiesas ir žmogaus egzistencijos žanrus. *Kultūros barai* 7/8, 48–57.
- Lukoševičius, Vincentas. 2009. Apie Lietuvos sulietuvinimą ir lietuvių verslininkų sąjungą. *Kultūros barai* 1, 75–82; 2, 75–81.
- Mačiulis, Dangiras. 2005. *Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 metais*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.

- Maksimaitis, Mindaugas. 2007. Prie lietuviškos teisės kalbos ištakų. *Jurisprudencija* 5(95), 7–13.
- Mikulėnienė, Danguolė. 2021. *Lietuvių kalbos instituto istorija: Lietuvių kalbos ir kalbotyros institucionalizacija* 1. Mokslo studija, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Piročkinas, Arnoldas. 1978. *J. Jablonskis – bendrinės kalbos puoselėtojas*. Vilnius: Mokslas.
- Pupkis, Aldonas. 2010. *Lietuvių kalbos normintojai ir puoselėtojai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.
- Salys, Antanas. 1937. Kalba ir visuomenė. *Naujoji romuva* 49, 925–926.
- Salys, Antanas. 1938. Gana mums „Jevropos“. *Lietuvos aidas*, kovo 25.
- Salys, Antanas. 1979. *Raštai 1: Bendrinė kalba*. Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija.
- Salys, Antanas. 1983. *Raštai 2: Tikriniai vardai*. Roma: Lietuvos katalikų mokslo akademija.
- Sverdiolas, Arūnas. 1983. *Kultūros filosofija Lietuvoje*. Vilnius: Mintis.
- Vaižgantas. 1932. Šalin svetimus žodžius! *Lietuvos aidas*, gruodžio 6.
- Venckienė, Jurgita. 2022. Valstybinė lietuvių kalba: teisės aktų nuostatos tarpukariu. *Bendrinė kalba* 95, 9–24. Prieiga internete: <https://journals.lki.lt/bendrinekalba/article/view/2206>.
- Zabarskaitė, Jolanta. 2017. Kalbos, valdžios ir visuomenės santykiai Lietuvoje 1919–1940 m. *Parlamento studijos* 22, 41–59.
- Žilinskas, Gintaras. 2013. Vietos savivaldybės Pirmojoje Lietuvos Respublikoje: tarybų narių bei tarnautojų išsimokslinimas ir kvalifikacijos tobulinimas. *Viešoji politika ir administravimas* 3, 497–507.
- Žmuida, Eugenijus (sud.). 2016. *Maironis. Laiškai. Atsiminimai*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.